

LUX VERITATUM

(Bocskai, szabadság, harc)

NAGY GÁBOR

Érettségizett magyarországi fiatal általában azt tanulhatta meg, hogy Bocskai 1604–1606 közötti harca a magyarok Habsburg-ellenes szabadságküzdelseinek része volt, a bécsi béke pedig a rendek győzelme, amely egyebek között vallásszabadságot adott három felekezetnek, létrehozta a független Erdélyt és annak területét ideiglenesen bár, de példaértékű módon gyarapította. Ugyane fiatal arról elvéve hallhatott, hogy nem a magyarok, hanem egy részük harcolt a magyar király, nem pedig a Habsburgok ellen,¹ hogy uralkodó alattvalóival békét nem köthetett, hogy mi ára lett a királyi hatalom akkori gyengítésének, hogy a szlavón rendek ismételen elutasították vallásszabadság adását protestánsoknak, hogy Erdélyt nem az 1606 júniusában létrejött második bécsi egyezség, hanem Rudolf egy szeptemberi diplomája tette függetlenné – a magyar királytól. A fejedelemség ugyanis, amint azt a Portáról Bethlennek majd királlyá választása idején megüzenik, „szultán Szulimán találmánya s azt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja” Az átlagos fiatal diákként találkozhatott részletekkel Bocskaiék szerencsi kiáltványából vagy a júniusi egyezségből, és megismerte a fejedelem végrendeletének számtalanszor idézett mondatát: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani...” Általában ehhez viszonyított a fejedelemségnek a magyar királyság területét csökkentő gyarapodása is, egyéb szempontok² meggondolása nélkül.

Ma egy bécsi levéltárban található az a lista, amelyik a felek által a Bécsben 1606 szeptemberében folytatott tárgyalásokra delegáltak nevét tartalmazza.³ E szerint a Rudolfot képviselő Mátyás főherceg oldalán a rangban első csoportot hat

¹ Ezen elidegenítő ábrázolás egy külföldi párhuzama azé az Erik királyé, akinek dédapja a dán középkor kiemelkedő uralkodója volt, maga gyermekként került a kalmari egységet létrehozó Margit udvarába, majd bő négy évtizeden át uralkodott a három skandináv királyságban (azaz a brit szigetektől a novgorodi fejedelemségig), az északi történetírás mégis szinte mindmáig idegennek tekintette: 'Erik av Pommern', lásd: LARSSON 2006, 149.

² Például: „...az európai műveltséggel rendelkező értelmiségiek – mint például Istvánffy Miklós – az országegység helyreállítását a magyar állam megmaradása legfőbb feltételének tekintették.” (SINKOVITS 1985, 656.)

³ ÖSTA HHSTA UA Comititalia Fasc. 394. Konv. B f. 56–57. Még száz éve sincs, hogy nyomtatásban olvasható: MOE XII., 624–625.

praelatus alkotta, egyikük Napragi Demeter volt, akinek köszönhetően Szent László hermája ma látható.⁴ A főpapok után négy grófi család sarjai következtek: két, korábban báni méltóságot viselt Erdődy, a későbbi nádor Thurzó György, a hivatalban lévő bán Draskovith János, valamint egy Zrínyi. A harmadrangú csoport tíz báróból állt, köztük volt a humanista műveltségű, huszonöt éve propalatinus Istvánffy Miklós, a majdani országbíró Forgách Zsigmond, az utóbb koronaörként a korona első tudományos igényű leírását elkészítő Révay Péter, az életét erdélyi fogságban befejező Dóczy András, az udvarában majd Szenczi Molnár Albert prédikációit hallgató Batthyány Ferenc. Tizenegy nemes adta a negyedik csoportot, köztük Megyeri Imre⁵ és a Szlavónia képviselőjében jelen levő tudós jogász, Kitonich János. Bocskaiékat tízen képviselték, köztük öt mágnás:⁶ a kiváló gazdálkodó Illésházi István, az Esterházyak felemelkedését akaratan kívül elősegítő munkácsi úr Mágochy Ferenc, a hajdani nagyszombati tőzsér Tököli Sebestyén, az utóbb rekatolizáló és Bethlen fejedelemre támadó Homonnai György, valamint II. Ferdinánd majdani nádora, Thurzó Szaniszló.

Miért küzdött vajon e lista – lényegében az akkori arisztokrácia – hatalmasabb része, akkori kifejezéssel: potior pars?

Egy antidotum

A magyarországi közgondolkodás múltat és jelent jókra és rosszakra, hősökre és árulókra, magyarokra és idegenekre, *mire* és *ők*re, stb. osztó, ma különösen elterjedt áfiumára antidotum egyebek között Istvánffy Miklós 1608-ra befejezett történeti műve.⁷ Alkalmassá teszi erre tárgya, az ország XVI. századi története, és szerzőjének személye – „az mi gyönyörűséges pennáink”⁸ – egyaránt. Az alábbiakban ennek megmutatására néhány jellegzetes részletet idézek fel belőle. A feladatot nehezíti egyebek között az, hogy a *Historiae* kb. 72 ív terjedelmű, valamint az,

⁴ 1565-ben katolikusellenes zavargások törtek ki János Zsigmond országában, a váradinak áldozatul esett a szent sírja is. A püspök életéhez lásd JENEI 1965.

⁵ Egyéb adat híján jelenleg nem tudom megmondani, azonos-e az 1580-as évek rendi ellenzéke egyik köznemesi hangadóójával. Ezen ellenzékiség története még feltáratlan, lásd hozzá NAGY 2008, 1223–1230.

⁶ Károlyi Árpád felhívta a figyelmet arra, hogy a lista e tekintetben pontatlan: olyanokat is nemesnek tüntet fel (például Apponyi Pált), akik 1606 júniusában már bárók lettek, lásd MOE XII., 723., 1-3. j.

Nicolai ISTHVANFFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri triginti quatuor*. Coloniae Agrippinae, MDCXXII. A műre ennek, az Anton Hierat költségen megjelent kiadásnak a könyv- és oldalszámával hivatkozom.

⁸ ZRÍNYI 179. Az itt olvasható „pennáink”-kal ellentétben az eredeti kéziratban „pennáink” található. (Kulcsár Péter szíves közlése.) Annak részletes áttekintése, hogy melyik kor miként találta meg magát Istvánffyban és művében, nem vezetne meglepetéshez, az eredményben történelmünk tükröződnék.

hogy sem könnyen hozzáférhető kiadása, sem teljes modern fordítása nincs. Van pedig miről olvasni a műben. Istvánffi a „hosszú XVI. század” magyarországi polgárháborúit megörökítve, miközben minden esetben kifejezte azonosulását valamely oldallal („nostrum”),⁹ mindet magyarnak jelenítette meg.¹⁰ A perfídiát a török jellegzetességének tartotta ugyan,¹¹ ám akkor is elítélte, amikor magyarok követték el törökökkel szemben, vagy ha császárpártiak húztak hasznot bocskaianusok árulásából – „jó áruló” és „rossz áruló” számára nem volt értelmezhető.¹² Hasonlóképp a rengeteg harc felidézése során akárki, idegen hadvezér, török pasa vagy éppen nő, német katona stb. virtusát, jó hírét megörökítette.¹³ A legnagyobb örömet ártatlanok megszabadulása jelentette számára.¹⁴ Igen gyakran idézte fel az idegen keresztény katonaság és a hajdúk által a lakossággal szemben elkövetett rémtetteket,¹⁵ külföldi területek pusztításáról éppoly iszonyattal tudósítva, mint

⁹ Istvánffi nem János-párti történetíró, ám, amikor a király hívei között harc tört ki Cibak Imre meggyilkolása miatt, a Meggyesnél bekerített Grittit elhagyók „ad nostrorum castra” (XII. 199.) jöttek át.

¹⁰ Például: „Boscaio et Ungaris” és „partium caesarianarum Ungari”

¹¹ A számtalan példa egyike: „huic hominum generi ex fraude et mendacio composito nullam fidem dandam experientia doctus reor” (XVIII. 340.)

¹² A leginkább megbocsáthatatlannak azt tartotta, ha keresztény török zsoldba állt. Azt természetesen nem tartotta perfídiának, ha valaki elhagyván a *superstitio Mahometana*-t elfogadta az igaz, azaz a keresztény religiót. Ebből következően viszont számára keresztény ember halála, miközben előrébb való, kisebb szomorúságot jelentett egy mohamedánénál: elbeszélvén, hogy a kereszténnyé lett Kisibraim egy vakmerő török orvgyilkosságának áldozata lett, aki viszont menekülés közben elesett, a történetet így fejezi be: ez volt a vége a két férfiúnak, egyaránt veszedelmes és gyászos, „tanto Quisibraimi potior et minoris tristitiae, quod Christianae veraeque religionis studium esset amplexus” (XXXIII. 800.).

¹³ Kötelességének is érezhette, az eleső Szabács halált megvető védőiről írta ugyanis, elmenekülhettek volna észrevétlenül, „sed viri spectatae virtutis aeternam sui nominis memoriam ad posteros transmittere Sabaciumque hostibus multo sanguine emptum relinquere maluerunt.” (VII. 94.)

¹⁴ Például érthető módon nagy fegyvertényként mutatta be Telekessieknek a füleki béggel Kazánál 1558-ban vívott ütközetét, „sed pulchrum imprimis iucundumque erat spectaculum videre magnum captivorum Christianorum numerum domos suas repentem, qui sublatis in caelum oculis manibusque ac in genua procidentes Deo optimo maximo et militibus liberatoribus perennes gratias agerent, quod eorum ope detestabilis et impiae gentis carceres et implacabilem servitutum evasissent.” (XX. 391.)

¹⁵ Például: „...Christiani nominis captivi Tartaris et Turcis in perpetua mancipia venditi fuere tantaque haidonum feritas et inhumana rabies fuit, ut multi propinquitate et sanguine sibi iunctos divenderent, quodque execrabilius est, a multis fratres et sorores barbaris aurum solventibus per auctionem non secus ac bruta animalia venum exponerentur. Sunt, qui horrendam rem per se miraculo divinitus notatam addant ex auro nempe a Tartaris cuipiam haidoni Christianos vendenti pueros numerato cruorem manasse, quo impiae manus et marsupia abominandi hominis macularentur.” (XXXIV. 829.)

hazaiakéről. Miközben ismételten megvetően ítélte el a törökkel cimboráló pápai francia zsoldosokat, a hajdúkkal szemben a nyomorgatások miatt török oltalmat kérő lakossággal együttérzett.¹⁶ A kiszolgáltatott ember szenvedésének megmutatásában sem ismert megkülönböztetést.¹⁷ Akár saját sorsából, akár idős korából, akár műveltségéből ered együttérzésének ez az egyöntetősége, megjegyzendő. Ebből a korból ugyanis a magyar nemzettudat példajaként szokás felidézni, hogy Homonnai Bálint a töröknek megtagadta királypárti magyar rabok átadását a tatároknak. A történet folytatása kevésbé idézett, Bocskai vezére hozzátette: „hanemha rablani akarnak, ne magyart, hanem németet raboljanak” Érsekújvár megszerzésekor ugyanő kikötötte: a törökök a várban levő magyarokat nem bánthatják, „az német asszonyokat – nem tartunk ellene – benne ám ragadozzanak.”¹⁸

Alakok az ausztriai házból

Ferdinánd király, az emberi uralkodó

Ő tette tanácsossá Istvánffy édesapját.¹⁹ Istvánffy Szapolyai János alakját igen árnyaltan rajzolta meg.²⁰ A főhercegnek a magyar trónra jutása kapcsán egyrészt ugyanazt a kifejezést („arripere”) használta, amelyiket János vajda – általa elítélt – hatalomkeresésekor, Ferenc király kárhozottatott háborúinál, vagy éppen Bocskai esetében, másrészt későbbi bajokkal is összekapcsolta: Ferdinánd megragadta a magyar királyság megtámadásának alkalmát, s azt a legnagyobb háborúságokba sodorta, amiknek még végüket sem látjuk.²¹ Miközben a két király harcát tragédiá-

¹⁶ Természetesen kitért arra is, ha a hajdúk a törökkel szemben vitézkednek (pl. a tolnai vállalkozás 1599-ben.)

¹⁷ Például: német hadak foglalták el Székesfehérvárt 1490-ben: „Luctus ubique et pavor et eiulantium faeminarum et puerorum clamor auditus tum truculentae et asperae militum trucidantium et rapientium voces.” (I. 10–11.) illetve, egy századdal később, Nádasdi Ferencék lerohanták a török kézen levő Koppányt, „faeminarum et puerorum clamor suorum opem implorantium ac rapinas caedesque paventium atque eiulatus multus ubique esse” (XXVI. 566.). A János-párti Cecei Lénárd serege Kassát foglalta el: „nulla immanitatis et avaritiae exempla excogitari, quae in miseros cives et praesidarios infelicitis urbis designata editaque non fuerint, quae etiam absque multis lachrimis neque referri, neque audiri posunt” (XII. 202.).

¹⁸ Idézi BENDA 1993, 142.

¹⁹ Pál előzőleg János király híveként megírta az első magyar nyelvű széphistoriát, még korábban pedig a két király között hatalmat kereső Perényi kíséretében esett Szulejmán fogságába (utóbbihoz: XI. 177.)

²⁰ Lásd NAGY 2004a, 195–214.

²¹ „Ferdinandus occasionem regni Ungarici invadendi arripuit illudque maximis bellorum tumultibus involvit, quorum necdum finem ullum videmus.” (II. 19.) A vajda Szulejmán kivonulása után „exoptatam diu occasionem arripiendi regni nactus” (IX., 134.) indult

nak tartotta,²² az akkori polgárháború felidézésekor a „nostrī” mindig a Ferdinánd-pártiakat jelöli.

Ferdinánd király könnyen hallgatott rágalmozókra,²³ de máskor is tudott emberi lenni,²⁴ hite erős volt, ő maga segítőkész. Összességében jó uralkodónak mutatja Isthvánffi, hosszasan sorolva, mely főúri családokat halmozott el méltóságokkal, adományokkal.²⁵ Megjegyzi azonban, hogy Miksa királlyá tételénél kihasználta az attól ódzkodó nádor halálát, továbbá azt, hogy sokan felrötták neki: ő volt az első a római császárok és a magyar királyok közül, aki pénzen vett szultántól fegyverszünetet. A hadüggel és a tábori fáradalmakkal kapcsolatban nagyobb igyekezetét hiányolná az ember, írja, ám a XXI. könyv záró mondatában az ellenfél túlerejére és rátermett vezérek hiányára²⁶ hivatkozva ez alól is felmenteni látszik.

Miksa, az oszmán elleni harc elégtelenségének egy példája

Miksa uralkodóként a XXII. könyv kezdetén jelenik meg: sorolt ragyogó tulajdonságai miatt is katonaság, népség erősen reméli, hogy az atyját bilincsbe verő török

Budára, Ferenc király „causas alte concepti in Carolum odii arripuit illumque gravissimis bellorum procellis exagitantum suscepti Carolo adversus eum egregie se defendente” (VI.). Annak elbeszélésekor, hogy Báthory Zsigmond 1598 augusztusában visszatért Erdlybe: „Boscaius rapta, quam diu optaverat, occasione” (XXXI. 726.). Másfelől az alkalom megragadásának a képessége virtus.

²² Például Batthyány Boldizsárnak 1576 februárjában – attól félve, hogy a lengyel trón miatt háború tör ki II. Miksa és Báthori István között – egyebek között így írt: „videor mihi iam videre renovatam veterem tragediam, quae inter serenissimum olim Ferdinandum imperatorem et Ioannem regem erat, neque consiliis humanis aliter unquam provideri potest, nisi praeter spem Deus optimus maximus omnia in melius convertat” MOL P 1314 MISSILES, 21021. felvétel.

²³ Például az egyébként „mitis” és „benignus” fejedelem Pekri Lőrincet hosszú évekre börtönbe zárta, mert tudomást szerzett arról, hogy az Pelbártnak nevezte őt egy lakomán, a temesvári szerzetesnek nem a műveltségére, hanem kevéssé szép ábrázatára utalva (XIII. 271.). Perényit a „miti quidem ingenio ac singulari clementia princeps” (XV. 253.) feljelentőket meghallgatva és a gyalázatot csökkentendő fogatta el az 1542. évi sikertelen hadjárat után.

²⁴ Halála előtt két gond emésztette: egyik fia, egyben utóda kacérkodott a lutheri tanokkal, más pedig rangon alul és komolyan nőzik.

²⁵ A *Historia*éból nem, de például a *Libri regii* 1548–1563 közötti bejegyzéseiből tudható, az uralkodó kegye Isthvánffiék iránt is adományokban nyilvánult meg.

²⁶ Azt, hogy Ferdinánd német hadvezérei Magyarországon győzelemre képtelenek voltak, korábban többször is írta, például Castaldo kapcsán („quem Ferdinandus suos Germanici nominis duces infelici exitu rem gerere solitos expertus a caesare fratre summis votis expetivisse dicebatur” XVI. 296.) vagy Telekessy Imre kinevezésénél, akit „in superiorem Pannoniam cum summo imperio mittere constituit, quod Germanis ducibus minus prosperis et fortunatis usus esset” (XIX. 377.).

fegyverszünetet a keresztény közösségért leveti és nemcsak elviseli („sustinere”) a háborút, hanem győztesen visszaveti („propulsare”) az ellenséget. A művét a hosszú háborúban összeállító történetíró részletesen felidéri Zrínyi Miklós, a *Historiae* kiemelkedő alakja nagy – és Ferdinánd király említett felmentését lényegében érvénytelenítő – orációját,²⁷ amellyel eredménytelenül tanácsolta az uralkodónak, ne újítsa meg az oszmánnal kötött fegyverszünetet. A Szigetvár ostroma idején gyülekező keresztény haderőről azt írta Isthvánffi, sokak ítélete szerint felért az ellenséggel, de az uralkodó az övéire hallgatva csak „sustinere” akart, s nem támadni.²⁸ Paradigmatikussá válik e kifejezés a XXIV. könyv meglepően éles kezdésével: Miksa politikája közepette – az uralkodó csak „sustinere” igyekezik a háborút – a pannon királyság a végső katasztrófához közeledik.²⁹ Lepanto után a pápa, II. Fülöp és Velence követei kérték Miksát, csatlakozzék, ám ő – akár azért, mert megunt a török háborút, amelyet súlyos veszedelem közepette állt ki („sustinisset”), akár, mert nem gondolta tartósnak a szövetséget – inkább akart szemlélő,³⁰ mint segítőtárs lenni. Jellemző ugyanakkor a történetíróra elítélés után felmentésnek is helyt adni: Velence kiválásával Miksa könnyen egyedül magára vonhatta volna a törökök hadát.

Miksa, a habozó

Isthvánffinál a *domus Austriaca* jellegzetessége a lassúság. Az ebből származó károkról időről időre tájékoztat is, számára az egyik legnagyobb virtus *summa*

²⁷ A Ferdinánd által megkötött fegyverszünetet „necessaria potius, quam honeste pactione” létrejötnék nevezi és az állam számára károsnak tartja („nec sibi e republica fore videri”). Az ellenség éget, öldököl, hódoltat, foglal, „imperium per fas et nefas prolatare contendunt”, ha a mieink valamit a védekezés során tesznek, szerződésszegők. Elérkezettnek látszik az idő „ad vindicandam in libertatem rempublicam expurgandam ac oblata occasione iugum a cervicibus nostris excutiendi.” Adassék Szulejmánnak, ami e napig a szerződés szerint jár neki, aztán készüljünk a háborúra. Maga tapasztalatból tudja, hogy nem akkora a török ereje, mint hírlik, nem tudta elfoglalni Bécsset sem, Köszeget sem, hetvenezres válogatott keresztény haderő, amelyet Miksa, II. Fülöp meg a pápa összeadhatnának (ellátásról, szállításról a magyarok meg a Duna gondoskodnak), nyílt mezőn a győzelem erős reményével csaphat vele össze. Változatosan megnyerni igyekezve Miksát, ismétli véleményét: „nequaquam extensis ulterius induciis, quibus hoc regnum hactenus vastatum potius est, quam correctum aut defensum, insidiosae paci iustissimum bellum praeferamus.” (XXII. 441.)

²⁸ „par hostibus multorum iudicio acies..., nisi caesar a suis persuasus sustinendi potius belli, quam inferendi cogitationes consiliaque amplecti maluisset.” (XXIII. 477.)

²⁹ „His rebus in hunc modum satis infeliciter administratis regnoque Pannoniae, dum caesar malesanis innixus consiliis sustinendi potius, quam inferendi belli rationes amplectitur, supremam adeunte cladem...” (496.)

³⁰ „spectator” XXII. 515. Másutt (X. 150.) Isthvánffi Velencét épp a „spectatores” szerepéért kárhoztatta.

adhibita celeritate cselekedni. Hosszan idézi fel például, mit tett a lehetőségekben gazdag császár és mit Báthori István a lengyel trón megszerzéséért.³¹ Utóbbi koronázásáról is megemlékezvén röviden megvonja annak tízéves lengyel uralma igen dicső mérlegét, majd visszatér Miksához: a császár gyűlésezik. Egyetlen mondat után a Pannóniát és Illíriát eközben érő török pusztításokat eleveníti fel igen részletesen: az utóbbié akkora, hogy a legtöbb túlélő Ausztria és Pannónia különböző részeibe vándorolt el torkig lévén a jelennel vagy az eljövendőktől való félelmében. Miksa eközben fiát cseh királlyá koronáztatja, társcsászárrá teszi. Az ezzel járó roppant költséges multságok ismertetését Isthvánffi a magyar föld külföldiek számára csodálatos termékenységének dicséretével zárja. A császár ugyan megint a lengyel ügyekről tárgyal, ám halála megoldja Báthori gondját. Miksa határozatlanságának és Báthori tettekézségének, Illíria pusztulásának és az uralkodók pompájának egymást követő felidézését a szerző Miksával szembeni tartózkodása kifejezésének tartom.

Isthvánffi tehát általánosan nem értett egyet hajdani uralkodója török politikájával („sustinere”), különösen bírálta bizonytalanságát (például győri táborozásakor vagy hitében³²), ám egyedi, például személyes okai is lehettek ellenérzésének. Az ő uralma idején, 1568 nyarán vette ugyanis el a kincstár az Isthvánffit anyai ágon érintő Gyulai-örökség egy részét, az ő uralma idején, 1571–1572-ben nem lett Isthvánffi nádori helytartó – holott őt ajánlotta többek között Verancsics, Draskovith György, Radéczi, Fejérvöly, Batthyány Boldizsár, Bochkay György –, s a *Libri regii* is mindössze egy vásártartási engedélyt őriz adományként. Miksa halála viszont szépen megörökített a *Historia*ban.³³

³¹ Miksa nevében Tieffenbach bőséges indoklással igyekezett lebeszélni a vajdát a jelöltségről, az másnap röviden nemet mondott, majd közölte alattvalóival a meghívást és letette az esküt a lengyel követek előtt. A császár „longa et diuturna adhibita deliberatione” jóval később cselekedte ugyanezt, bár hatalmas pompával. Igen sokan állítják, folytatja Isthvánffi, Báthori a császár késlekedésével és habozásával jutott arra, hogy szerencsét próbáljon. Közli Miksa hosszú levelét, amelyet az Varsóba írt cselekedeteit értelmezve, majd prágai és regensburgi utazásáról értesülünk, amelyekkel a lengyel trón elfoglalását készítette elő, mellékesen magyar törvényt is sértett, a Łaski fia magyar alattvalóvá tétele ellen tiltakozóknak pedig azt válaszolta, egy fecske nem csinál tavaszt, jegyzi meg Isthvánffi. Miksa Bekes Gáspár csendes támogatásával kísérli meg a sem szóval, sem követséggel eltántorítani nem tudott vetélytársát ellehetetleníteni, ám a fejedelem „summa adhibita celeritate” legyőzi a bizonytalankodó trónkövetelőt, megbünteti a lázadókat, majd Krakkóba megy.

³² A XXI. könyv végén felrója neki, hogy Sebastianus Fausert hallgatta (azaz Johann Sebastian Pfausest, a tisztségéből 1560-ban apai és pápai sürgetésre elmozdított lutheránus udvari papot).

³³ Amikor már nem volt segítség, „quod iam fatalis hora advenisset, inter complexus Mariae coniugis ac Annae sororis, Bavaricae viduae, quae ei decumbenti amanter seduloque ministrabant” (XXV. 550.), lehelte ki lelkét. Kajánnak hat ugyanakkor az alliteráció miatt

Miksa főherceg családja

A propalatinus Istvánffi a családöt, Rudolfot magyar királyi minőségében képviselte a III. Zsigmond lengyel király fogságába esett főherceg kiszabadításáról 1589-ben folytatott tárgyalásokon. A márciusi megállapodás értelmében Miksának szabadsága visszanyerésekor esküt kell tennie, ám ő, meglátva a fogadására Sziléziából érkező, ezernél több páncélost, „fide mutata” viselkedve elfeledkezik esküjéről. E feledékenység azonban Istvánffi iróniája, hiszen a főherceget eddig kísérő hatszáz fős lengyel alakulat sürgeti az eskü letételét, ám ő „ad suos se recipit” Ezzel együtt Miksa főherceg megítélése általában kedvező Istvánffinál, például apologetikusan ábrázolja mint a mezőkeresztesi ütközet fővezérét, az ő emlékeztetőjét³⁴ emeli be művébe (forrásmegjelölés nélkül, mint általában).

Mátyás főherceg, a hatalomkereső – a történetírói szövegszerkesztés egy paradigmája

Az Anjou-kori krónikaszerkesztmény feltehetően azért említi, hogy nagy vérontás következett Bánk nemzetségében Gertrudis királyné meggyilkolása után,³⁵ mert Károly királynak a Záh Felicián merényletét követő, Magyarország történetében páratlan irtóhadjáratát nem örökíthette meg a maga helyén. Istvánffit többször is foglalkoztatta ez az esemény, ³⁶ a krónika e szerkesztésmódja pedig megjelenik az alábbi történetnél is.

Orániai Vilmos, akinek ösztönzésére a rendek „insolenter” és „perfide” elpártoltak Fülöptől, a tartományoknak a király nevében való kormányzására hívta Mátyás főherceget. Ennek beleegyezését Istvánffi elítéli: kétséges és meggondolatlan tervvel élt. Rudolf igen győzködte öccsét, „ne perversissimi hominis”³⁷

a Miksa egy oklevele copiáján a datatiót folytató megjegyzése: „Et vitae ultimo. Mortuus enim est Ratisponae eodem anno mense Octobris aetatis anno 49. Princeps pius, prudens, pacificus.” (Istvánffi kéziratos hagyatékának CODEX DIPLOMATICUS néven ismert darabjában, f. 176)

³⁴ Kiadása: Miksa főherceg emlékirata az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról. Történelmi Tár, 1900, 551–567.

³⁵ A tett és oka: „...uxorem Bank bani domina memorata [sc. regina] tradidit cuidam suo fratri hospiti deludendam. Quam ob causam idem Bank suum gladium in regine sanguine miserabiliter cruentavit...” A büntetés: „...in omni genere Bank bani execrabilis et horrenda sanguinis effusio subsecuta.” (CHRONICI HUNAGRICI COMPOSITIO 174.)

³⁶ Például a Záh elleni ítéletével az ő átiratában maradt fenn, merthogy betette CODEX DIPLOMATICUSÁBA (f. 32–35.). Ennek margójára feljegyezte a merénylet általa elfogadott okát („Et hic, et in annalibus subtcentur causae...” f. 33.): a vendégeskedő Kázmér – aki akkor még nem volt III. avagy Nagy és lengyel király – testvére, Erzsébet magyar királyné kerítősege mellett megerőszakolta Záh egyik leányát, Klárát.

³⁷ Bartoniek e kifejezést Istvánffi közjogi szemléletének bemutatására használja

malesanis consiliis quicquam fidendum duceret, quibus rex Philippus, patruus inclytaeque domus Austriacae natu ac dignitate maior tantaeque gravitatis ac potentiae princeps quam maxime offenderetur” (XXV. 551.). A főherceg mégis, a császár akarata ellenére és tiltásával szerencsét akart próbálni, tájékoztatása nélkül Antwerpenbe ment. Rudolf mindenkinek megírta, hogy ezt mennyire nehezen viseli, az utazást azonban parancsaival sem tudta megakadályozni. A főherceg három év múltán látva, hogy az antwerpeniek nyílt lázadást terveznek, „memor fidei et arctae propinquitatis, qua regi patrueli coniunctus erat, ne armis adversus eum sumptis tantam probrosi dedecoris ac infamiae notam sibi inureret, cuius vel apud posteros male audiendo paenas³⁸ daret”, lemondván tisztéről hazatért. A történetíró Mátyást ambíciózusnak, a testvérével szembefordulónak, ám feladatával megbirkózni végül képtelennek ábrázolta, hozzákötve a lázadás, a dicstelenség, a gyalázat, a hűtlenség és a rosszhírűség kifejezéseit egy 1580 körüli esemény kapcsán – ám e szövegrész 1607-ben készülhetett.³⁹ Mátyás 1608 elején szövetkezett a magyar rendekkel a pozsonyi országgyűlésen,⁴⁰ nyáron pedig lemondatta Rudolf királyt.

Mátyás főherceg, az alkalmatlan fővezér

Az 1594. évi győri visszavonulás fejetlen, a főherceg rendetlenül távozik (XXVIII. 642.). A fővezérsége alatt Komárom felmentésére gyülekező tábor kapcsán Istvánffi azt írta,⁴¹ ahol a hadvezéri erények hiányoznak és esetlegesen inkább,

(BARTONIEK 1975, 357.), de lehet, hogy az Rudolf valamely leveléből ered. Ha tévedek, akkor sem gondolkodott Istvánffi az eseményekről mindig ennyire elítélőn, Pozsonyból 1592. október 31-én így írt Clusiusnak: „Gratulor comiti Maurico, principis Aurantii filio, qui tam strenue se gesserit, ut veteranum ducem Parmensem cedere coegerit. Facies autem mihi rem gratissimam, si de iis, quae postea gesta sunt, me certiozem reddideris...” (ISTVÁNFFI 1900, 214.).

³⁸ A „male audiendo paenas dare” négyszer fordul elő a műben: a törökkel szövetkező János királyról írja Istvánffi (XIII. 225.), török holttesteket megnyúzós német katonákról (XIX. 368.) valamint a Haszánék sziszeki katasztrófáját a magyarok ösztönzése ellenére nem kihasználó német hadvezérről (XXVII. 606.).

³⁹ Kicsivel alább olvasható a hosszú háború befejezettségére utaló kifejezése: „totos quindecim annos magnum satis mortalis aevi intervallum vario atque ancipiti Marte dimicavimus, sicuti ea omnia ulterius progredientes ordine exponemus” (XXV. 553.) Benda Kálmán Istvánffi egyetlen levele alapján már negyven évvel ezelőtt arra jutott, hogy a szerző a műve második, terjedelmesebb részét 1605–1607 között írta meg, lásd BENDA 1967. Egyéb, erre utaló adatok: NAGY 2008, 1244.

⁴⁰ Istvánffi erre nem ment el, ekkor írta vinicei otthonában az ajánlást történeti műve elé – Rudolfnak.

⁴¹ Az ez évi események előadásának egy forrása Joó János feljegyzése volt. Ezt Istvánffi lemásolta (kéziratot hagyatékának APPARATUS HISTORICUS néven ismert darabja első kötetében olvasható: f. 11–17.) alig változtatva a szövegen, ám a főherceget dicsérő szavakat kicserélve vagy elhagyva, lásd NAGY 2004b, 168.

meg szerencse szerint, mint virtus és tanács által történnek a dolgok, ott a sereg nagysága is teher inkább, mint segítség, és szükségképp kárba vész minden fáradozás. Színán elvonulását közölve a szerző által is sokat dicsért hadvezér, Pálffy Miklós öntött lelket a főhercegbe („sollicitum et ancipiti spe nutantem eius animum haud dubie erexit”), aki végül seregét városokon és falvakon osztotta szét – a nyomorult lakosok páratlan veszteségével és kárával (647.). Istvánffi ezt követően minden eddiginél terjedelmesebben mutatja be a germán katonaság nyomorgatásait, majd közli: a háború nem nyerhető meg. A kegyetlen bűnök miatt Istennek gyúlt harag keblében, nem adott ezért, nem is fog adni győzelmet, amíg nem támad „gloriosi nominis et summae pietatis imperator⁴² qui revocata veteris et incorruptae militiae disciplina et immanibus militum flagitiis coercitis et castigatis placatoque numine miseram et innoxam plebem immunem ab iniuria indemnemque conservare consulendoque et bene agendo avaritia atque ambitione procul habitis ad solius tantummodo victoriae de barbaris hostibus reportandae immortalem laudem flagrantissimo studio et ardore pugnacis animi contendere velle videatur.” (648.) A kárhoztatást ismét erősíti a szerkesztés, az olvasó ugyanis a következő könyv elején (655.) a Karl Mansfeld gróf által tartott fegyelem áldásairól értesül.

Az 1602. évi harcok ismertetése is a keresztény, zömmel külföldi haderőnek a lakosság elleni kegyetlenkedésével zárul. Ennek felidézését a szerző Mátyás személyével köti össze: Buda sikertelen ostroma után a főherceg a hadsereget részben elbocsátotta, részben a téli szállásokon szétosztotta, a katonák a szokásos zsákmánylással és rablással garázdálkodtak, épp úgy, mintha a zsákmányt nem a nyomorult földművesek torkából ragadták volna ki, akiket – az igaz keresztény katona kötelessége szerint – védelmezniük kellett volna, hanem barbár ellenség földjén szerzték volna. (XXXIII. 793.)⁴³ A szerkesztés megint Mátyás rovására történt, Istvánffi ugyanis a következő mondatával járványt, földrengést, dögvészt idézett fel, majd ismét a főherceg személyét („Miután Mátyás a táborból visszatért...”, ezt az összetett mondatot pedig külföldi katonaság magyarországi rablásai-val fejezte be).

Az utolsó epitomét, a XXXVIII. könyvét így zárta valamikor 1613-ban: Isten éltesse a császárt (azaz Mátyást) s tegye őt szerencsésé „contra veros hostes” A kifejezés egy lehetséges éle: Mátyás, aki figyelmét Rudolf további megbuktatásának szentelte, eddig nem a valódi ellenséggel küzdött. Más lehetőség a horatiusi

⁴² Vitatott, hogy itt császár (Klanciczay Tibor) vagy hadvezér (Bartonek Emma) értendő-e, szerintem az utóbbi.

⁴³ Lényegét tekintve Joó János személynök sem fogalmazott másként abban az 1601. február 22-én kelt levelében, amellyel őt Illésházi István 1603-ban majd feljelenti: „Kermendet elpusztították az pogányok; kinek csak az herceg oka; mert látom hogy ugyan gyönyörűségnek tartja, az mikor népe valakinek kárt teszen. De megveri érte az isten; mert minden imperiumját elveszi lassan-lassan tőle.”

„redegit in veros timores”⁴⁴ emléke. Az új császár természetesen nem Kleopátra, ám Istvánffi szavai is uralkodó bukása kapcsán fogalmazódtak meg, s mit tesz majd Mátyás, ha a valódi ellenséggel kerül szembe?

Az a megállapítás, hogy Istvánffi előadásában „nem tárt fel lehetőleg semmit, ami kedvezőtlen lett volna az uralkodóháza”,⁴⁵ nem felel meg a valóságnak. Nem szabad megfélemlíteni egyrészt arról, hogy Istvánffi nem az ausztriai ház történetéről, hanem a XVI. századi Magyarországéről írt, másrészt arról, hogy a kézirat 1622. évi, első kiadása előtti cenzúrázásakor éppen az volt a szempont, nincs-e benne valami hátrányos a katolikus vallás, az uralkodó, az ausztriai ház vagy a német nemzet számára.⁴⁶ Az autográf azon része, amelyik e tekintetben kényesebb részeket vagy azokhoz fűzött cenzori széljegyzeteket tartalmazhat, jelenleg lappang. Kétségtelen azonban, hogy a történetíró bírálatai jellegükből adódóan a *Historiae* eredetiben történő végigolvasása során érvényesülnek.

Gravamenek emlékezete

Feltételezve tehát, hogy a mű 1551 utáni eseményeket felidéző része 1605–1607 között kelt, itt csak e fél évszázad országgyűléseinek megörökítéséből idézek.

Az 1559. évin a királyt Miksa képviselte, ez az első olyan, amelynek zavaros voltáról tájékoztat Istvánffi.⁴⁷ A „querelae et clamores” oka a királyi katonaság⁴⁸ kegyetlenkedése a nyomorult néppel. A Miksa királlyá tételét megelőző vitára (választás vagy koronázás) kétszer is utal. Értesülése szerint Ferdinánd a magyar tanácsnak megemlítette, nem kétséges számára, a magyarok maguk ajánlják fel a koronázást, ám mindenki mély hallgatása közepette a nádor közbelépett hivatala előjoga szerint a közszabadság védelmére.⁴⁹ Az öröklés jogát nem tagadta, ám

⁴⁴ XXXVII. lib. carm. I.

⁴⁵ SZÉKELY 1962, 28.

⁴⁶ II. Ferdinánd vonatkozó levelének kiadása: HERNER 1987, 403–404. Lásd még: HOLUB 1959. Ez az átolvasás akkor magától értődő volt, egy nemzedékkel korábban III. Zsigmond lengyel király nézette át Brutus művét, mielőtt István király hagyatéka részeként átadta az erdélyieknek, „ne forte quid eiusmodi ab homine peregrino scriptum sit, quod labem aliquam nomini Polonico aut alteri cuipiam aspergat” (EOE III. 267., 2. j.)

⁴⁷ Nem feltétlenül azért, hogy a zavar Miksa személyéhez kötődjék, hanem azért, mert az ez évi lehetett az első, amelyről személyes tapasztalat alapján írhatott Istvánffi, ugyanis ekkor már Oláh Miklós szolgálatában állt.

⁴⁸ Istvánffi pontosan fogalmaz, amikor nem idegen katonaságot említ, hanem királyit, így található a rendek első feliratában is: „a gentibus et militibus suae maiestatis eiusdemque officialibus Hungaris pariter et externae nationis” (MOE IV. 218.)

⁴⁹ „intercessit ac percursis in se et plures alios benefactis se continere non posse retulit, quin

„penes publica nobilitatis suffragia liberae electionis ius et arbitrium” annak eldöntése, hogy melyiket vegyék a három fiú közül. A Ferdinánd által hozott példákról kimutatta helytelenségüket, a kérdést pedig nem a tanács magánvéleményére tartozónak ítélte, hanem országgyűlésre, hogy a választás joga ne csorbuljon.⁵⁰ Utóbb Istvánffi, amikor felidézte, hogy Ferdinánd Nádasdi halála után ismét elővette az ügyet, hozzá is tette: halott lévén már akkor a nádor, nagyobb bizodalommal fogott a király a dologhoz, merthogy tudta, senki nincs már, aki az ellenkező pártot védje (XXI. 423.).

Az 1563. évi országgyűlésen a nádorválasztás és a germán praefectusok elmozdítása Miksa koronázásának feltétele a nemesség többsége számára.⁵¹ Kisebb részük szerint elbeszélő forrásokból nyilvánvaló („ex annalibus constare”), igen gyakran történt az meg nádor nélkül, így nem szükséges előbb e méltóságot betölteni.⁵² Istvánffi állásfoglalása egyértelmű: ezt azok mondják, akik a fejedelmek követeléseit, akár tisztességesek, akár tisztességtelenek, egyformán elfogadják (XXI. 424.). A ceremóniát megelőző vitákra is utal, végül aztán minden ment, mint addig, a nemesség dühöngött, hogy hitegetik. A koronázás ismertetése után nemzeti sérelmet említ: a germán praefectusok már oly gögösek, hogy a Szittyahonba való visszatérést ajánlják az őket elviselni nem tudó magyaroknak.⁵³ A császár ismételten ígért, nyugtatott, de elmozdításuk nem történt meg, csak gyalázkodób-

pauca non contendendi gratia, a quo longe abesse velit, sed pro officii sui praerogativa tuendae communis libertatis” (XX. 407.) A nádor, mint tribunus plebis (‘ius intercedendi’). Istvánffi Istvánnak Nádasdi által történt meggyilkolása nem akadályozta a történetírót annak e magasztos ábrázolásában.

⁵⁰ „quem inter tres principem velint, non ad privatum senatus iudicium, sed publica comitiorum vota pertinere, ne vetera electionis iura minuantur aut violentur.” (XX. 407.)

⁵¹ Megint pontos Istvánffi kiemelése, maga az ez ügyben kelt királyi leirat (MOE IV. 539–542.) is így fogalmaz: „praesertim nobiles arbitrantur potissimum necessarium et utilem esse palatini electionem”

⁵² Valójában nem a nemesség kisebb része, hanem a magyar tanács (Zrínyi, Dobó stb.) írta ezt Ferdinándnak 1563. május 13-án kelt opiniójában, amely e szöveghelynek a forrása – és egyetlen mondatában a trónbetöltés kapcsán kétszer is olvasható az *electio* kifejezés: „quia scrupulus videtur esse iniectus, quasi non existente palatino electio et coronacio regis fieri nequeat, revisis chronicis nostris nihil invenimus impedimenti, quominus electio et coronacio ipsa eciam non existente palatino peragi possit” (MOE IV 490.)

⁵³ „Maxime tumultuatum est de Germanis praefectis, quorum insolentia per se gravis adeo indes toleratu difficilior reddebatur, ut plerique Ungaris, si se ferre non possent, in Scythiam, unde orti essent, redeundum esse superbe et arroganter dictarent.” (XXI. 426.) Hasonló kifejezés olvasható Forgáchnál az 1566. évi országgyűlés kapcsán: „ubi quis cuiusvis rei causa ad praefectos Germanos accessisset, ut in Scythiam redirent, responsa dare” (FORGACH, 399–400., cap. XVI.) Jelenleg nem tudom, Forgách forrásul szolgált-e e részben is Istvánffinak, vagy a kettejük által felidézett sérelem vált az országgyűlések jellegzetességévé.

bak lettek. Akkorra volt a felháborodás, hogy a gyűlés november közepén is alig akart véget érni.

Az 1566 februárjára meghirdetett ritka háborgó, az uralkodó távolléte, a praefectusoknak az ígérekkel szemben a helyükön hagyása, a katonaság növekvő szabadossága ugyanis alig elviselhető (XXII. 462–463.). Az 1569. évi országgyűlésről egyebek között azt is megtudja az olvasó, innentől volt szokás jelentős katonaságot állomásoztatni a diaetán.

Az 1572. évi, koronázó országgyűlésen a főherceg érkezését követő néhány nap „summa verborum contentione” telt. A nemesség ugyanis a németeket, „ut insolentes et libertatis Ungaricae osores” el akarta mozdítani a praefecturákból és nádorválasztást kívánt, merthogy annak tiszte szükségesnek látszik a királlyá nyilvánításhoz és koronázáshoz.⁵⁴ Istvánffi idézete bírál (a nobilitas állítja, hogy a germánok gyűlölik a magyar szabadságot, a nádori méltóság betöltése pedig „declarando coronandoque regi necessarium”), megfogalmazása finomít (szokás szerint az optimaták ráveszik a lovagrendet a vita halasztására – a viszály a szóhasználatnál szinte római történelmi emlékké válik), ám a szerző ismét kifejezi azonosulását. Az országgyűlés ugyanis „pari omnium consensu” írásban közölte Miksával és az új királlyal, milyen módokon, kik, mennyire rendkívülien szokták sérteni a régi mentességeket, mennyire súlyos és gyűlöletes a külföldiek uralma („exterorum dominatio”). Rendi ellenkezést idéz fel az 1578. évi országgyűlésről is. A propositio szerint az irányítás megoszlanék Károly és Ernő között, s bár ez kevésbé tetszett az országnak, mert a császár, mint királyuk kormányzása alatt él-
nének, végül győzött az uralkodó akarata.⁵⁵

Az 1580. évin Ernő főherceg nem tudott megbirkózni feladatával. A nemesség megelégette, hogy eredménytelenül könyörögtek Ferdinándhoz, Miksához, Rudolffhoz régi szabadságaik helyreállítása és a külföldiek visszahívása kapcsán („de restituendis vetustis libertatibus et abrogandis exteris”). A külföldiek katonai tisztségekbe, sőt jövedelmezőbbnek vélt államigazgatási hivatalokba jutására használt szó („irreperere” XXV 553.) egyértelműen elítélő. Akár országgyűlési aktából⁵⁶ vette a csúszó-mászást, akár például Tacitustól,⁵⁷ szívesen használja ellenszenve

⁵⁴ A koronázás maga kevésbé érdekelte: barátjának, Kisvárdai Miklósnak július 15-én írta Bécsből, nagyon búsul, „hogý haza nem bochatnak illýen takaras koronn”. (CODEX DIPLOMATICUS PATRIUS IV., 459–460., közli RÁTH K.)

⁵⁵ „Quod quamvis ordinibus regni minus gratum acceptumque esset, ut pote, qui a cesare veluti rege suo gubernari res bellicas ac omnia alia mallent, annitente tamen caesare, nec aliud volente aegre tandem ac difficulter assensere.” (XXV. 551.)

⁵⁶ A március 10-ei, Ernő főherceghez intézett felirat a calamitasokról, „quae per quosdam abusus irrepererunt” (MOE VI. 381., de akár az 1582. évi törvények 1. cikkelyében is: „abusus et gravamina, quae irrepererunt”; a következő országgyűlésen, 1583-ban az április 24-én, a 26-án kelt feliratban, stb.)

⁵⁷ Tiberius Nero „dabat et famae, ut vocatus electusque potius a re publica videretur, quam

kifejezésére.⁵⁸ A külföldiek térhódítására azzal a két hivatallal példálózik, amelyek a felkelés idején részben Wolfgang Unverzagt illetve Himmelreich Tiburtius ténykedése miatt hírhedtek voltak. Ernő időt kért a végrehajtáshoz, méltányosnak is tartja ezt Isthvánffi, ám, teszi hozzá, a többség féktelen kiabálással és lázadásra kész lélekkel közbelépett. Mivel pedig az orvosság mindig lassabb, mint a bajok, a főherceg semmi érdemlegesen nem cselekedvén Bécsbe, a rendek otthonukba tértek vissza. Rudolf ezekről értesülvén két évig halasztani ítelt orvoslást és országgyűlést egyaránt.

A saját életében oly jelentős 1582. éviről először azt idézi fel Isthvánffi, hogy az uralkodó a régi szabadságukért „magna verborum contentione”⁵⁹ fáradozó magyaroknak tett bizonyos előterjesztéseket, amelyekkel az helyreállíthatónak látszott, ám azok a nemesség tetszését nem nyerték meg. A külföldiek jogtalanságaitól elkeseredetteket⁶⁰ végül a tanácsosok veszik rá az uralkodó kéréseinek teljesítésére, miután nevében megígérték: mindent, amit visszaélősszerűen vezettek be, a következő diétáig kijavítanak – „amota etiam exterorum potentia”, teszi hozzá.⁶¹

Emiatt az 1583. évi csak zajos lehetett, a magyarok (nem a nemesség egy része vagy egésze, hanem „Ungari”)⁶² siránkoznak („lamentari non desinerent”): szabadságaik nem állítottak helyre, a külföldiek a tisztségekből nem mozdítottak el. Az uralkodó által javasoltakat késeinek, sokadjára felajánlottak és még csak végre sem hajtottak ítélve elvetik. Az idő töltésén a császár eléggé meg is ütközik, ám, folytatja Isthvánffi, a magyarok úgy gondolják, igen nyomorúságos és veszedelemes, hogy háborúban az ellenség rabolja őket, békében pedig a szövetségesek pusztítják és okoznak jövátehetetlen károkat (XXV 559.). Az uralkodó elismeri ugyan a követelések méltányosságát, ám a nagyapák kora óta gyarapodó bajok

per uxorium ambitum et senili adoptione irrepsisse” (Annales, I. [7.]

⁵⁸ Lásd hozzá NAGY 2006, 89., 39. j.

⁵⁹ Pontos fogalmazás, a lőcsei követek január 21-én kelt jelentésében olvasható: a rendek „zwei Tag haben sie hinbracht mit Geschrey, sie wolten, ehedem Ihre Maiestät wolten ihre supplication gnedigist erhören, demnach anheben von Ihrer Maiestät Proposition zu handeln.” (MOE VII., 10., 1. lj. Isthvánffi beszámolójának a városi követekével egyező voltára Fraknoi is felhívja a figyelmet, i. m., 16., 1. lj.)

⁶⁰ Kifejezése nem túlzás, e lelkiállapot tartósnak bizonyult. Bécsbe hívott magyar tanácsosok feltehetően 1585-ben kelt opinója is utal rá: „Contentiones illae, de quibus scriptum mentionem facit, in praeteritis conventibus propter varia gravamina et exacerbatos hominum animos exortae et factae fuisse censentur.” (ÖSTA HHSTA UA Comititalia Fasc. 387 Konv A f. 3–4, itt: 3.)

⁶¹ Legalábbis ez külön nem szerepel a VIII. törvénycikkben (jövőre a király térjen vissza a királyságba, „interea vero communes regni libertates certis quibusdam damno introductionibus et abusibus suae maiestati antea specificatis obfuscatas iterum reddere formamque regni veterem reducere dignetur”, MOE VII. 116.).

⁶² Az egységre utaló szóhasználat azért is figyelemre méltó, mert a felirat megalkotásakor a rendek közötti egyeztetésben maga Isthvánffi is részt vállalt (MOE VII., 123.).

orvoslása most alkalmatlan. Az idő múlását mind nehezebben viselő Rudolfot a győri és az egri püspök segíti meg, közbelépésükkel a rendek megszavazzák a megszavazandókat azzal, ha a kitűzött időn belül sérelmeik orvoslása nem történik meg, nincs több subsidium és országgyűlésre sem jönnek. Az uralkodó e sérelmet úgy leplezte el, hogy öt teljes évig cseh földön maradvá megtartóztatta magát országgyűlés hirdetésétől és sem Bécsben, sem Magyarországon nem akart mutatkozni.

Az 1587. évi kapcsán használt „tumultus”, „querelae”, „inconditis clamoribus” visszatérő kifejezések,⁶³ hasonló fogalmazás található a Magyar Tanácsnak az országgyűlés megtartására vonatkozó, Isthvánffi által is aláírt opiniójában.⁶⁴ „Magna contentione” tárgyaltak a nádorválasztásról is, mivel azonban ez most nem megoldható,⁶⁵ eldöntötték, hogy a helyének betöltésére kiválsztottak „e Pannoniorum numero crearentur” Az a hír járja, hogy a királyság jövedelmei kezelőiknek hanyagságából megcsappantak, a végek helyzetének felmérésére az országgyűlés által küldött biztosok kötelesek jelentést készíteni a következő évnegyedes szenátusi ülésre. A nagy jelentőségű és lelkesedéssel született terv és közpénzzel támogatott munkálat azonban haszontalan maradt, folytatja Isthvánffi, a jelentést először a következő évre halasztották, majd a szenátorok egy része állította, hogy csak a császár jelenlétében tárgyalható, vagy, ha Ernő felhatalmazást kap bátyjától a visszaélések megszüntetésére. Előbbi azonban távol van, utóbbi nem érzi úgy, hogy vállalnia kell e megbízatást, így „conatus tanto studio et labore inchoati frustra fuere” Ez bizony, teszi hozzá, utóbb nem csekély alkalmatlanságot szolgáltatott a felfordulásra törekvőknek („rerum novarum studiosis”).

Isthvánffi tehát a felkelés idején az előző fél évszázad gravamenjei közül alapvetőket: rendi jogokkal, a nádori méltóság betöltésével, a katonaság pusztításaival és idegenek hatalmával kapcsolatosakat idézett fel.⁶⁶ Már csak ezért is túlzásnak tar-

⁶³ A történetíró által sorolt okok: sűrű ígéretés ellenére sem mozdítják el a praefektúrákból, a magistratusokból a külföldieket, a nemesség fájjalja, hogy a magyar ügyeket azokban járatlan és tudatlan küldöndiek intézik, elviselhetetlenül hosszan és eredménytelenül.

⁶⁴ „Strepitus et clamores haud dubie futuros, non aliter, quam collatis coram sermonibus in ipsis comitorum iniciis sopiri posse putant. Conatuos tamen sese pro posse ipsorum, ut omnia tranquille ex voto maiestatum vestrarum peragantur. Ad quae faciliter perficienda maximum adferet adiumentum, si dignitates tam ecclesiasticas, quam seculares vacantes ac praefecturas sua maiestas benemeritis personis ac indigenis conferat.” (ÖSTA HHSTA UA Comititalia Fasc. 388 f. 375–378., itt 377., másolat)

⁶⁵ „quum tempus et commoda occasio eius creandi in praesens se nequaquam offerret” (XXVI. 581.) jöhet akár a december 28-án kelt felterjesztésből: „quia hoc tempore palatinum creandi occasio non est” (MOE VII., 313.).

⁶⁶ Mégpedig, amennyire a MOE alapján követhető, pontosan. Ennek oka lehetett, hogy két évtizedig ténykedett a kancellárián, volt, hogy ő írta le a Magyar Tanács opinóját is. Mű-

tom őt az abszolutizmus hívének tekinteni, olyannak, aki számára az egyetlen tekintély a király, mégpedig a „rex legibus solutus”⁶⁷

A felkelés közvetlen előzményeiből

Basta Erdélyben

A XXXII. könyv germán katonák irgalmatlanságának felidézésével zárul,⁶⁸ a következő pedig azzal kezdődik. Basta hadoszlopa ugyan a többiekénél nagyobb sikerrel működött, a szabadossággal és a kapzsisággal azonban vezér és katonái nagyobb kárt okoztak a földműveseknek és a nemeseknek, mint bármely barbár.⁶⁹ Istvánnfi nem tekint rokonszenvvel Erdélyre, de századeleji siralmas állapotát elsősorban a katonák pusztításaihoz köti és két pogányt jelenít meg: „miközben innen Basta és serege mindent, szentet és profánt egyaránt büntetlenül rabolnak, onnan pedig a törökök és a tatárok pusztítanak igen kegyetlenül minden útjukba kerülőt” (XXXIII. 784.). A XVII. században máig hatón rögzült a magyar közgondolkodásban a „két pogány közt” tudata. A *Historiae* segíti tehát annak az átváltozásnak a pontosabb értését is, amely során német és török egymás mellé került.

Bastáék serege a kegyetlenség minden fajtájában könnyedén felülmúlja a törököket, kivéve, hogy nem hajtja rabságba az embereket. (Ezt a határt lépik majd

vében azonban soha nem tért ki saját tevékenységére, pedig a század kb. utolsó negyedében (1569 óta kancelláriai titkár és tanácsos, 1581 óta propalatinus) mind nagyobb befolyása volt az eseményekre.

⁶⁷ BARTONIEK 1975, 347.

⁶⁸ Beteg, sebesült és segítségért síró társaikat az ellenségnek hagyják, miután az elviselhetetlen hideg a kötelesség és a pietas minden fajtáját kizárta. Az úton gyerekek, nők, katonák hullanak el, „qua in re tantam militum Germanorum feritatem vidimus, ut nulla morientium commilitonum commiseratione tangerentur, sed potius concidentibus, nec toto nativo calore destitutis et adhuc palpantibus calceamenta et vestes detraherent ac crudelissimum mortis genus sociis accelerare conspicerentur” (782.)

⁶⁹ A hadvezér megítélésében Istvánnfi elfogulatlan, a goroszlói ütközetet elbeszélvén írja majd: „Et hactenus loquuti de Georgio Basta sumus nondum rebus secundis luxuriante, nec avaritiae, rapinis et habendi libidini ac cedibus immerso, quibus paulo post supra, quam dici credique possit, a bono honestoque in pravum abstractus per omne fas nefasque vehementer laboravit.” (XXXII. 760.) Megemlékezik arról is, ha a hadvezér olykor megmentette némelyek életet vagy szabadságát saját katonáitól – miközben maga teljesen kifosztja őket (például Beszterce elfoglalásakor, XXXIII. 784.). A *Historiae* egyik utolsó mondatával majd ismételten összefoglalja a hadvezérrel kapcsolatos tudnivalókat: „Nec dubitatum, quin vir magnae virtutis militiaeque praestans fuisset, nisi avaritiae et crudelitatis sordibus contaminatus nec ulimus huius adversus caesarem civili ac intestini belli concitator fuisse crederetur ideoque nominis Ungarici odio vastata Pannonia omni et amissa Transsilvania ingrata sui memoriam posteris reliquisset”. (XXXIV. 849.)

át Bocskai hajdúi, akik magyar, osztrák, morvai stb. parasztokat adnak el törököknek, sőt tatároknak is.) A generális a rablások vadságával annyira elidegenítette mindenkinek a lelkét a germánok uralmától, hogy a nevüktől is megborzadnak, illetve csak a forradalom alkalmát várják a bosszúvágyó lelkek. A rablások megszokott mértékét is felülhaladják: hatalmas nélkülözés támad, amikor az összes táplálék mindennapos rablásán túl csapatosan hajtanak el mindenféle állatot hatalmas számban Sziléziába és más vidékekre, miközben sírnak a földművesek és marháikat hiába kérik vissza. Székely Mózes nem fogadja el a germán uralmat, mint kapzsis és kegyetlent, majd pedig a Zsigmond és Basta közötti végleges megállapodást utasítja el Borbélyal együtt, mert szerintük a germán impérium, amint Basta rablóbandája mutatja, „crudele, avarum atque impium” Székelyéket legyőzve Basta teljességgel hatalmába hajtja Erdélyt, féktelen rémuralma miatt az ott élők bármilyen feltétellel szolgálnának a töröknek, csak igájától szabadulnának meg.⁷⁰

Elbeszélve Dampierre grófja Temesvár alatti győzelmét, Istvánffi sokadjára is emlékezetbe idézi Basta uralmát: a szokott kapzsisággal és kegyetlenséggel Erdélyt valameddig megtartotta a császár hűségén, de annyira elidegenített mindenkit, hogy semmiképp sem túrnék a gyalázatot és a méltánytalanságot – „nisi auctor et dux deesset” (XXXIII. 797.) A császár Erdélybe küldi két hívét, Bastával találják meg a módját, hogy annak az igát a nyakából újra meg újra kivető tartománynak az embereit meg lehessen zabolázni. A tervek azonban „concitata a Boscaio rebellione” már nem teljesülnek.

Barbiano Kassán

Basta kártételeinek sokadik felidézése közben Istvánffi újabb külföldit jelenít meg. Belgioioso grófja⁷¹ Kassára érkezvén átveszi Felső-Magyarország igazgatásának a gondját, de ugyanaz a mondat arról is tudósít, a város utóbb elpártolt a császár hűségéről.⁷² Erről mindenkinek eszébe juthat a templomok elvétele, a szöveget folyamatosan olvasó azonban mást is talál. Istvánffi alább megírta, Bocskai nem mert volna eltávolodni Erdélytől vagy átkelni a Tiszán, ha Kassa nem állt

⁷⁰ „incolae, dummodo eius iugum excuti posset, qualibet conditione serviendum barbaris hostibus praeoptarent” (XXXIII. 786.)

⁷¹ Benda Kálmán és Kenéz Győző feltételezték, hogy a generálisnak a felkelés kezdetéről írt emlékeztetőjét talán Istvánffi fordította latinra (BENDA–KENÉZ 1972). A jelentést Istvánffi maga másolta be az APPARATUS HISTORICUSba, a végére odaírta: úgy tűnik, valami hiányzik (2., f. 72.). Szövegét egyszerűen beemelte a Historiaeba.

⁷² „sed fatali ac occulto quodam praeiudicio, quamquam vir alias clarus militarisque esset, minime ad genium respondit atque adeo non multo interiecto tempore ab infesta eius caeptis consiliisque fortuna destitutus paratis in praesens honoribus et ipse excidit et dissensione ac sedicione populorum suborta tam urbs illa antea semper fida caesari, quam superior regni pars non sine veteris gloriae et existimationis iactura ab imperio caesaris defecerunt” (XXXIII. 787.)

volna mellé, a kassaiak pedig abban jelölték meg elpártolásuk fő okát, hogy – noha a templomelvétele, a religio megzavarását is igen nehezen viselték – a császár parancsára Belgioioso megfosztotta őket attól a kb. 28 falutól is, amelyet a régi királyok bőkezűségéből bírtak. Így aztán többek között a jobbágyok munkáját sem tudták igénybe venni tállyai és mádi szőleik műveléséhez, pedig a gyümölcsöt és a bort lengyel kereskedők hatalmas áron vásárolják fel (XXXIII. 815.).

Az 1604. évi országgyűlés: Isthvánffi szövegszerkesztésének egy példája

Pár mondatban emlékezik meg e diétáról, időrendben haladva, azaz a hadi események közé illesztve. A kassai eset e helyt történő felidézésekor érződik fogalmazásán a rendi szemlélet („a qua templum maius adeptum ac collegio Agriensium sacerdotum iussu caesaris traditum erat” – azaz nem az általa jobbra csak szektáriusoknak nevezettekől vette el a császári parancs a templomot, hanem a városból) és a protestánsok iránti, soha nem titkolt ellenérzése („tumultuatumque est haud leviter a sectariis pro religione”).⁷³ A protestánsok sérelmeit „princeps ad aliud comitorum tempus distulit” Annyit közöl még⁷⁴ Isthvánffi, hogy Thurzó lemondásával a dunántúli kapitányságba Kolonics Szigfrid került, aki ekkor már magyar alattvaló és maga Thurzó ajánlotta, noha voltak, akik szerint indigenával töltendő be a tisztség. A bekövetkező események felől nézve ennek említését apróságnak láttam, amiként azt is, hogy Illésházi és Joó veszedelménél megemlítette, hogy a hitvesi tulajdont sem kímélte a hatalom, vagy az ifjú Telekessi megütközést kiváltó elítélésének felidézését, stb. Ezek az elemek együtt azonban csak egyetlen szövegben található meg, ez pedig Bocskaiék híres szerencsi kiáltványa.⁷⁵

Volt, aki szemére is vetette Isthvánffinak, hogy a hírhedt XXII. articulusról egy szóval sem emlékezett meg.⁷⁶ Megemlékezett pedig, csak – ahogy ezt egyéb alkalmakkor is tette⁷⁷ – nem ott, ahol a művet fellapozó várná. Amikor Barbiano értesül arról, hogy Homonnai Bálint is az országrészt nemeseivel Bocskaihoz csatlakozott, akkor értesül az olvasó is – e csatlakozás indoklásaként – a törvénycikk-

⁷³ Arról, hogy a most egymásra találó hazai evangélikusok és reformátusok háborgásának Belgioioso grófja kassai cselekedetein túl is számos oka volt, az olvasó nem értesül. A protestánsok ellen 1603-ban különösen erőszakosan fellépő főpap, Pethe Márton halálát ugyanakkor tőle szokatlan módon, minden méltató szó nélkül említi majd Isthvánffi.

⁷⁴ Természetesen nem hagyhatta említés nélkül a Mátyás főherceg Pozsonyba érkezésének napján támadt kisebb tüzet, amelyből sokan „rerum futurarum auguria captarent ac incendia reipublicae ominarentur” Bárfa követői szerint maga a főherceg „soll gesagt haben: dies ist ein böses Omen oder Zeichen über Ungarn” (idézi Károlyi, MOE X., 362.)

⁷⁵ Egy másolata: APPARATUS HISTORICIUS, 2, f. 33–41.

⁷⁶ KERÉKGYÁRTÓ 1892, 339.

⁷⁷ Például az 1514. évi parasztfelkelést elbeszélve nem Dózsával mondatta el az okokat, hanem előzőleg, a királyi tanácsban a később meggyilkolt Telegdivel, illetve Lőrinc pap-pal.

ről, az általa keltett felháborodásról, a nemesség és a városok követei országgyűlési protestációjáról, a gálszécsi gyűlésről stb.⁷⁸ Istvánffi szóhasználat a cikkely létrejötte kapcsán elítélő („irrepsisse”), a királyságbeli állapotot a vezér és kezdeményező hiányának kiemelésével pedig a már említett erdélyihez köti: „nihil fere ad concitandam sedicionem deesse aliud quicquam, quam dux et auctor videbatur”

Dobó és Balassa veszedelme: a történetírói elfogulatlanság egy paradigmája

A Bocskai által vezetett felkelésről írtak néhány jellegzetességének felidézése előtt tanulságos megnézni, miként emlékezett meg Istvánffi egy általa összeesküvésnek tartott eseménysorról. Leírása, térjen bár el az események ma ismert menetétől, nem egyoldalú. Utal önnön részességére a történetekben (Miksa „duas tabellas per Nicolaum Istvanffium Doboni et Balassio misit, quibus nomen suum subscripserat, denunciabatque se...”), közli, hogy emlékezetből ír („quum nos recordemur”), kitér az ellenkező változatra is („Non sum nescius Balassium et Dobonem innocentiam obiectasse literasque per Stephanum Quenderesium Cassoviae conflictas sigillumque falso exsculptum asseruisse...”), nem ítélik („rem omnem in medio relinquimus”), befejezőként a Dobóék változtatát hitelesítő körülmény is részletesen tudat.⁷⁹

⁷⁸ Homonnai „cum omni nobilitate Boscaio se coniunxisset eo, quod religionem, quam hactenus professi essent, sibi publico decreto interdictam conquererentur, quod quidem eius decreti punctum sub extremum finem adscriptum absque publico consensu irrepsisset in acta affirmarent, eius fraudis tantam apud eos vim esse, ut reliquis omnibus actis legitimam firmitatem adimat, ideoque ipsi ad nulla onera publica adstricti esse censeantur et propter eam causam nec milites in castra mittere, nec iumenta vehendis tormentis currulibus conferre, in summa nec dicto audientes esse velint. Cuius rei causa praeterquam, quod nobilitas ac civitatum legati in comitiis coram iudicibus ordinariis questi essent, tum vero postea, primo ad Galsecium oppidum ac deinde Nagidam convenerant ac nihil fere ad concitandam sedicionem deesse aliud quicquam, quam dux et auctor videbatur.” (XXXIII. 814.) Mivel Báthori István nem hajlott a vezérségre, arra juttattak, hogy a számukra alkalmas időben fellázadó és az árulást a religióval leplező – ez nyilván Istvánffi beszúrása – Bocskaihoz menekülnek.

⁷⁹ „Stephanum certe Quenderesium Caproncia oriundum, hominem vafrum et malitiosum sacerdotiique desertorem saepe falsi convictum, saepe pro exploratore captum deinde quadruplatorem domi factum non ignoramus postremo, quum a Sciaviso, Selimi purpurato quinque millia aureorum numum exploratoriae prodicionis mercedem clam accepisset, deprehensum et in Poloniam profugere conantem ex itinere retractum et in carcere necatum.” (XXIV. 511.) Károlyi szerint „Istvánffy a maga véleményét a hiányosan előadottak után tartózkodik kimondani ill. tartózkodik véleményét kifejteni a kétes dolog fölött” (KÁROLYI 1879, III. ill. 81.)

Dobó és Balassa veszedelme: a történetírói elfogultság egy példája

Bartoniek szerint⁸⁰ a szerzőnek alapos levéltári vizsgálattal kellett volna megbizonyosodnia arról, hogy Dobóék nem voltak összeskűvők. Ha azonban a szövegrész 1605–1607 körül kelt, Istvánffinak erre talán módja sem volt, szándéka pedig bizonyosan nem. A történetnek ugyanis az ő előadásában Bocskai István apja, György szinte a főszereplője. A két nagyurat nyereségvágy vagy János Zsigmond hatalmas ígéretei – *opera Georgii Boscai* – vezérelték, (XXIV. 508.) így törekedtek arra, hogy a császárt Pannónia birtoklásából kizavarják, az pedig a királyságtól megfosztottan rákényszerüljön a Germániába való visszavonulásra. Istvánffi azon közlése, hogy az összeskűvés alapjait Bocskai György vetette meg („coniurationis fundamenta per Georgium Boscaium ita erant iacta et composita”), Bocskai István iránti ellenszenvét tükrözheti, ez esetben viszont az elfogultság datál is: tényleg 1605 után kelhetett a műnek ez a része. A szervezkedéséről írtak⁸¹ a megfelelő változtatásokkal egyébként a fiú, István mondatai is lehetnének, a szöveg bizonyos elemei pedig másutt éppen Istvánffi véleményét fejezik ki: külföldi nemzet igája, elnyomott közsabadság, a Basta uralmára használni szokott „avare” és „crudeliter”

Servile impiumque bellum

A jelen, mint a tehetetlenség és a pusztítás példatára

A *Historiae* utolsó könyvére az 1605–1607 közötti események jutnak. A szerző szavai szerint az 1605. év új zsarnokságról (vajon melyik a régi?), belviszályról, árulásról, polgárháborúról („patriae vastitate a civibus impie illata” XXXIV 818.) emlékezetes. „Mutuae dissensiones”, azaz nem valamelyik rész hibája, „praetextu

⁸⁰ BARTONIEK 1975, 352–353.

⁸¹ Sokakat felkeres, akiket pedig németellenes érzülettel talált, elébük tárja, eljött az alkalom, amellyel a külföldi nemzet igája lerázható, a készületlen császár pedig, aki elnyomván a közsabadságot kapzsin és kegyetlenül uralkodik („qui oppressa communi libertate avare crudeliterque imperaret”), könnyen bekeríthető. Segítségül lesznek a török hadak, csapatok, pénz, ágyúk, minden szükséges dolog kész, semmi más nem hiányzik, csak a magyarok egyetértésében rejlő erő („nec aliud deesse, quam vim consentientium Ungarorum”), csak akarjanak inkább fegyverrel szerezni nyugalmat hazájuknak, mint ebben a gyászos szolgaságban nemtelenül és elfajzottan külföldi nemzetek szolgálaként lenni. (XXIV. 508.) A Tacitust idéző szöveg „exterarum nationum ministri” kifejezése emlékeztetheti az olvasót például Ferenc királynak a magyarokhoz írt levelére, amelyben az Mohács után a Habsburgok megválasztásáról igyekezett őket lebeszélni: „alterius quidem praesentia beneficiis ornari, quam alterius absentis ministris praedae esse malint.” (IX. 136.)

religionis, re vera dominandi libidine subortae”, akkor mégis Bocskai az oka, a „pollutis antiquae et sincerae religionis placitis” a protestánsokat is megjeleníti, a „corrupta militaris disciplina” azonban eddig a legélesebben éppen Mátyás főherceg és Basta hadainak pusztításai kapcsán fogalmazódott meg. Sem embert, sem Istent nem fél senki (azaz a közösség egésze zavarodott meg), religio, erkölcs, jámborság nem látszik már megkülönböztetni a barbár és műveletlen ellenségtől,⁸² mindenki megvetvén a derekak intéseit hanyatt-homlok a vesztébe rohan („in malum ruant”), mintha Horatius epodosára válaszolna.

A folytatás az első pár mondat példázataként is olvasható. Elpártol Rákóczi Zsigmond is, igen sokakkal együtt félelem vagy „novarum rerum cupiditas” fordította el, elpártolt szinte a teljes felső-magyarországi nemesség is, még az oly sok kegyben részesült Nyári Pál is, nagy háládatlanság volt részéről, teszi hozzá a szerző. Az edelényi csatából a magyarok futnak meg először, a törökök mindhalálig kitaranak – „virtus vel in hoste laudabilis et gloriosa”⁸³ A felkelés terjedését megállíthatta volna Basta, de seregének nem tudott fizetni. A hatalmas utánptlás- és zsoldszállítmányt ugyanis az őrizettel megbízott német katonaság elrabolta. A Batthyányhoz igyekvő Pethe Mártont szintén császáriak rabolták ki, meg is jegyzi Isthvánffi, olyanok, mint a hajdúk. Tényleg minden összezavarodott.

Basta Kassára nem jut be, az elvettek visszaadását is ígérő levelére ugyanis azt válaszolják, sokat ígért az igen nyomorultul meggyötört erdélyieknek is, de nem állta a szavát. Seregének kisebb parancsnokai közül sokan kijelentik, nem harcolnak religiójuk ellen, amelynek védelmében a magyarok fellázdáltak, Basta pedig őket sem tudja meggyőzni, hogy nem religióról, hanem az uralomról van szó. Nélkülöző seregét téli szállásra bocsátja, prédálás következik ismét. Így még azok is, akik eddig a császár pártján kitarítottak, annyira elidegenedtek, hogy a császár nyilvánosan mutogatott, minden engedelmeskedőnek bocsánatot ajánló levele mellett sem akadt senki, aki engedelmeskedni akart. Az egyik oldalon a bénultság: tétlenség,⁸⁴ hanyagság és gyávaság,⁸⁵ fosztogatás,⁸⁶ a másik oldalon a hajdúk por-

⁸² „civilis neglecta ordinis ac concordiae cura non religione, non moribus, non pietate a barbaris et incultis hostibus differre videantur” (XXXIV 818.). Régi félelme, kollégájával együtt Erdélyből visszatérve így írtak 1598. október 14-én Miksa főhercegnek: „...nisi huic provinciae consulatur, metuendum est, ne ea celerius opinione tota in potestatem Turcicam deveniat aut ipsi Transsilvani non multum a Turcis dissidentes penitus Turcae fiant, quemadmodum Boscenses.” (kiadása: EOE IV., 203–224., itt: 224.)

⁸³ A Szondit eltemető Ali kapcsán írja (XVIII. 331., csekély változtatással másutt is), de rá is jellemző. A virtus elismerésében is egyöntetű, például Győr visszavételének elbeszélésekor leírja, három-négy janicsár bátor támadással háromszor is megszalasztott sok tucat támadót.

⁸⁴ „occupata cis et ultra Danubium a perfidis hominibus maiore regni parte, cum tot tantique terrores undique circumstarent, nulla tamen a caesarianis praefectis uspiam auxilia cuiquam adferebantur eoque erat inventum, ut eorum nomen non odio solum apud hostes,

tyái, ezek kapcsán olykor az értékes tárgyi környezet pusztítására is kitér⁸⁷ Istvánfffi. Basta serege fizetelenség és fegyelmetlenség miatt a vezér minden igyekezete ellenére bomlik, Bocskai, akihez naponta gyűlnek a zsákmányra éhes katonák, sorra foglalja a hanyagul őrzött kisebb-nagyobb várakat, városokat. Még Báthori István is hozzá pártolt, ezen megütődik Istvánfffi. Milyen sokszor mondotta, írja, hogy életének becsületes pályáját a síríg őrzi, de végül erre nem volt képes! Tettéknek okait körültekintően találgtatja: vagy megtörték a háborús nehézségek, vagy a germánok iránti gyűlöletből tette és azért, hogy megbosszulja azt az elviselhetetlenül sok jogtalanságot, amit neki okoztak, vagy a kálvini religio miatt, amely iránt igen elkötelezett volt.⁸⁸

A serege maradékával Pozsonyba érkező Basta először megszabadítja a város polgárait félelmüktől, aztán kiderül, annál nagyobb lesz káruk: vallonok, rácok, germánok rabolják javaikat, ha pedig Bastát kérik, fékezze őket, csak annyit mond, kímélni kell a fizetetlen katonákat.

Jellegzetes Nagyszombat elpártolásának felidézése: polgárait Rédei halállal fenyegeti, ha nem nyitnak kaput, azok tehát habozás nélkül megnyitják – mivel a császár praefectusaitól semmi segítséget nem remélhetnek, indokolja cselekedetüket saját oldala tehetetlenségével Istvánfffi. Azokat ugyanis, magyarázza, valami féle, gyávasághoz és közönyösséghez hasonló bénultság vagy félelem és reménytelenség fogta el.⁸⁹ Istvánfffi megrója a nagyszombati polgárokat: tettük annál na-

sed contemptu etiam apud socios laborare videretur.” (XXXIV 828.)

⁸⁵ Bocskai Korponára gyűlést rendelt „suae factionis hominibus, qui iam negligentia praefectorum caesaris, qui tuendis iis, quorum fides erga caesarem immota erat, in aciem prodire nusquam audebant” (XXXIV. 836.)

⁸⁶ „Dum in hunc modum procrastinando res differretur ac caesariani per pagos distributi in hibernis ociando ac praedando tempus transigunt...” (XXXIV. 820.)

⁸⁷ Lippai és hajdú a szepesi vár eredménytelen ostroma után Thurzó Kristóf falvait égették. „quo incendio oppidum quoque Somolnocum et machinae, quibus admirabilis naturae aquae ferrum omne paucorum horarum spacio in cuprum convertentes siphonibus hauriri et per diversa incilia derivari solebant, magno operarum detrimento Turzonisque damno conflagrarunt.” (XXXIII. 816.). Somogyi Mátyás a Csallóközből „...in fines Austriae transito Danubio irrupit ac ferro et igne grassatus concremato Prinquellio vicinisque pagis et mola illa furmentaria Laitae flumini imposita, quae duodecem lapides molares totidem versatilibus rotisolvebat, funditus exusta magnum etiam maioris minorisque pecoris numerum abegit.” (XXXIV. 828.)

⁸⁸ Nem sokkal később aztán a ragyogó és ősi familia örököse utód nélkül meg is hal, írja, most azonban, ellentétben a Pázmánynak a magyarországi hitújítás kezdeteiről írt, említett levelében foglaltakkal, a religiót és a magszakadást nem köti össze Isten büntetése révén.

⁸⁹ Alább (829.) megismétli: „nulla tamen a caesarianis praefectis uspiam auxilia cuiquam adferbantur eoque erat deventum, ut eorum nomen non odio solum apud hostes, sed contemptu etiam apud socios laborare videretur.”

gyobb gyalázat, hogy a múltkor Basta előtt nem haboztak bezárni a kapukat. Végül azonban megszólal a történetíró is: a nagyszombatiak lelkületét akkor felmérge-sítette, hogy a tárgyalások közepette a vallon zsoldosok mindent felégettek, szérút, környező falvaikat, stb.

'Audiatur et altera pars' – versio Isthvanffiana I.

Bocskai Szerencsre hirdet gyűlést, hívei⁹⁰ már hatalmas számmal vannak, részben félelemből, részben, olvashatni sokadjára, „odio Germanorum” Bocskai meghívó-levelét ismertetve („haec erat sententia” XXXIV. 822–823.) a történetíró azok érvelését örökítette meg, akikkel fegyverrel szállt szembe. E szövegrészt egybevetet-tem egy eredeti, magyar nyelvű meghívóval,⁹¹ valamint annak egy latin nyelvű, Isthvánffi kézirat-gyűjteményében ránk maradt változatával.⁹² A meghívóban a haza régi szabadsága romlásának és az ínségnek az oka „az idegen nemzetség”, lényegében ezt mondja a latin fordítás is: „quam ruinam misera nostra patria in antiquis suis libertatibus passa fuerit et in quibus calamitatibus constituti fuerimus ab exteris nationibus” Isthvánffi szövege azonban nevesít is: a károkat, a vesze-delmeket „miserum et afflictum hoc Hungariae regnum, patria nostra dulcissima ab exteris nationibus Germanisque imprimis passum fuerit” Meglepő módon még komolyabb az eltérés a protestánsok sérelmének felidézésekor. A Kassának küldött meghívó „de ki mindezeknél nagyobb, lölkünk esmeretében is megháboréttak vala” szavai a latin változatban nem tűnnek fel, a rendíthetetlen katolikus Isthvánffinál viszont igen, kibővítve: „neque conscientis nostris, quae soli Deo omnipotenti subiectae et cognitae esse debent, quietam et tranquillam consistendi facultatem habuerimus” Ami Bocskainál jövődó dolgok sejtése („az ország köve-tei az jövődó dolgot praesagiálván”) és a latin szövegbe is így került át („futu-rum casum praesagientes”), az a visszatekintő történetírónál már a bajoké: „praevisis futuris, quae hinc oriri possent, malis” A folytatás még meglepőbb: a pár szavas eredeti szövegrészt („Mely protestatióval nem hogy használtunk volna, de...”, illetve „Quae tamen protestatio non modo non profuit illis, sed...”) Isthvánffi visszaadja ugyan („tantum tamen abfuit, ut quicquam ea profecisse

⁹⁰ A másik oldal továbbra is tehetetlen, a Rudolf által hirdetett országgyűlés eloszlott, akik pedig a tanácsosok közül egybegyűltek, Bécsbe utazván Mátyás főhercegnek tárgyalást javasolnak. (Nem említi, de az 1605. február 12-én kelt előterjesztés az ő fogalmazványa: APPARATUS HISTORICUS, 2, f. 111–112., javításaival sűrűn tarkítva, a 112^v-re rájegyezte az előterjesztés idejét és helyét.) Mátyásnak azonban erről nincs papírja Rudolftól, a taná-csosok, ha tetszik, küldhetnek követeket.

⁹¹ A Kassának küldöttet közli Károlyi, MOE XI., 144–145. Szerinte ennek meglehetősen szabad latin fordítását hozza Katona István (*Historia critica...* 28. k., 306.) – nem látszik észrevenni, hogy ott ez alkalommal is Isthvánffit olvashatni.

⁹² „Anno 1605” APPARATUS HISTORICUS 2. f. 83–88., itt: 83v–84v.

videretur, ut”),⁹³ de egész méltatást illeszt elé: „Quae tametsi haud obscura voluntatis declaratio iusto et aequo consentanea merito apud omnes valere vimque obtinere debuisset...”

Ezt követően jobbára a meghívó sententiáját olvasni, ám három eltérés figyelemre méltó. A hajdúk mellé Isthvánffi odateszi gyakran használt kifejezését („natura raptó vivere assuetis”), az ugyanezt tudó Bocskai illet nyilván nem a meghívójában írt le. A fejedelem csak azokról a dolgokról akart végezni, „mint állhassunk az ellenségnek ellene, hogy az kegyelmek szép hazája megcsendesedjék és épüljön is”, Isthvánffi változata a külföldieket kihajtaná: „de rebus... quibus libertatis ac religionis nostrae hostibus resistendum sit et quiubs patria nostra et respublica pristino statui restituta eiectis exteris exoptata quiete et tranquillitate frui possit” Végül a történetíró a „Secus non facturi” helyébe egész mondatot kanyarított arról, mi lesz a távolmaradók vagyonával. Ez eredhet akár a vagyoni helyzetnek a felkelés során bekövetkezett roppant mértékű megváltozásából is.

Bocskai Isthvánffija, a bölcs hazafi

Bocskai 1605 nyarán kísérletet tett Isthvánffi megnyerésére is. Június 11-én, Kasán kelt magyar nyelvű levelét⁹⁴ Isthvánffi július 7-én kapta meg vejének, a Bocskai hajdúi ellen felvonult bánnak Varasd alatti táborában. Tartalma bizonyosan a címzetthez igazított volt, így segít az Isthvánffi-kép rajzolásában. A propalatinus bölcs („az szent Isten kegyelmedet megért és bölcs ítélettel szerette”), így „ennek az indulatnak” az okairól nem szükséges írni. Közli, hogy Isthvánffi, mint az ország dolgainak egyik igazgatója „nem keves időtől fogván ezeket következendőknek lenni előre látta”⁹⁵ A harc igazságos, a németek magyarellenesek,⁹⁶ őt magát az elszenvedett törvénytelenység kényszerítette hűtlenségre,⁹⁷ sikerei a mindenható

⁹³ A szóhasználat nem idézi az országgyűlési protestációét, a gálszécsi végzéssel is csak a „defensio” kifejezés a közös („Status et Ordines cum inculpata tutela defensuros sese retulere”, MOE X., 590.)

⁹⁴ APPARATUS HISTORICUS, 2., f. 62–63., alább erre hivatkozom betű szerinti átírásban. (Kiadása: CODEX DIPLOMATICUS PATRIUS I. 417–418.)

⁹⁵ Az osztársadalmi elégedetlenség ezen előre látásának tanúi például azok a levelek, amelyeket Isthvánffi és a Magyar Tanács kilenc más tagja (a nyitrai, a pécsi, a váci, a tinini püspök, valamint Nádasdy, Pálffy, Révay Ferenc, Illésházi és Joó) Pozsonyból 1591. március 30-án Rudolphhoz és a nevében igazgató Ernőhöz írtak: ÖSTA HHSTA UA AA Fasc. 123. Konv B. f. 46–51. Ernőnek, f. 52–55. Rudolfnak, lásd NAGY 2008. 1234.

⁹⁶ „Minemű igazságunk legyen azért elfogyott nemzetünknek teljességgel leromlott szabadságának megkeresésére, maga kegyelmed jól érti elannyira, hogy még magyaroknak is csak alig merészlejük vala immár magunkat mondani vagy ugyan szégyeljük vala is, annyira elfogyott vala minen hitelünk és becsületünk az német nemzetségnél...”

⁹⁷ Törvénytelenül, hatalmaskodva, ágyúkkal, tarackokkal „várainkra való jövetellel (mert

Isten hatalmából történtek,⁹⁸ Isthvánffi pedig hazáját szerető.⁹⁹

Isthvánffi Bocskaija, az elvetemült gazember

A szövegnek a címzetre szabott elemei hatástalanok voltak, Isthvánffi még aznap elküldte a válasz nélkül hagyott levelet Mátyás főhercegnek.¹⁰⁰ Hazugságnak minősítette, amit Bocskai („antesignanus et dux rebellium et proditorum huius temporis”) a hűségéről való eltéréséről írt,¹⁰¹ ezt követően sem fog neki válaszolni. „Semmi kapcsolatom nincs ugyanis e legelvetemültebb emberrel, akit már akkor is, amikor Erdélyben a császári felség követségében ténykedtem, mindig gyűlöltem,¹⁰² arroganciája és öfelsege iránti kevéssé ép és őszinte hűsége miatt...” Innentől azonban fedd: Bocskai hűtlenségéről annak idején Miksa főherceget szóban, majd a császárt levélben bőségesen tájékoztatta, ha ők akkor amazt érdeme szerint fenytették volna, nem támadtak volna mindeme bajok a bujtogatásával „ad rerum divinarum et humanarum summam confusionem”¹⁰³

Isthvánffi Bocskai-képének értékelését jelentősen könnyítené egy Bocskai-monográfia. Legkésőbb 1598 óta volt véleménnyel róla, hűtlennek tartotta, majd uralomvágyat tulajdonított neki propalatinusként,¹⁰⁴ magánemberként,¹⁰⁵ történet-

azal kergetének el az ő fölsége hűsége mellől”) Isthvánffi is írja majd, hogy a támadások után szakította meg Bocskai a tárgyalást Belgioiosoval.

⁹⁸ „Igaz ügyünkben az szentisten mint vezérlett és oltalmazott légyen sőt minemű szerencsét és előmenetet adott hadainknak minden emberi gondolat és reménység fölött, az istennek nagy hatalmának egyedül tulajdoníthatjuk”

⁹⁹ „nemzetünknek nagy javát, régi szabadságának és eltemettett jó hírének, nevének helyére állatását meggondolván mint igaz magyar és hazájának jóakaró támasza ilyen ügyben hasznos szolgálatját” ne vonja meg tőle, különösen tanácsait ne, amelyek révén „nemzete között olyan becsületes tekintete vagyon”

¹⁰⁰ APPARATUS HISTORICUS 2., f. 59. Két nappal később Ferdinánd főhercegnek is írt, uo. f. 61.

¹⁰¹ „congerit varia mendacia, quae eum a fide et fidelitate sacrae caesareae maiestatis, domini mei clementissimi defelectere coegerint” Tény, hogy Bocskai már azt megelőzően kapcsolatban állt a törökkel, hogy várait megtámadták.

¹⁰² „semper odio habui” – nem tudom, hogy a már az antikvitásban is többértelmű (például a horatiusi „Odi profanum vulgus et arceo” és a catullusi „Odi et amo”) szót Isthvánffi miként használta.

¹⁰³ Az isteni és az emberi összekeveréséről lásd NAGY 2004a, 198–199.

¹⁰⁴ Példa erre a főhercegeknek 1605. július 7-én illetve 9-én írt említett levele.

¹⁰⁵ Vejének, Draskovics bánnak írta 1606. május 25-én: Bocskai „zowal nem ideghennek mutattia az bekesigteol magat, maas feleol az fatraig kiuan birodalmat”, illetve Érsekújvárott „supremus Redeÿ lezen. ki egyik iele hogi bocskai nem kiwan iot. mert minden az mi kezenel vagon, meg akaria tartany. Feleo hogi noha protestal hogi semi gonoznak nem oka, hogi eo lezen oka mindenek.” (ODESCALCHI 1874, 59.)

íróként.¹⁰⁶ (Ebben egyetérthetett Mátyás főherceggel, akinek ismert meghatározása szerint Bocskai szívében nem a religio, a regio van.)

Bocskai vezérét, Lippai Balázst vagy azért, hogy annak a kassaiak meg nemesek kirablása során a „híresztelés szerint” hatalmasra gyarapodott vagyonára szert tehessen, vagy azért, mert az már túl hatalmasnak képzelte magát, Kátaiékkal meggyilkoltatta (XXXIV. 822.). Istvánffi szerint Lippai e végre egyáltalán nem volt méltatlan, csak hát ennek éppen nem Bocskaitól kellett volna érnie, akinek nem haszontalanul, noha gyalázatosan ténykedett. Utólag aztán, teszi hozzá a történetíró, a meggyilkoltat megvádolták az ellenséggel való összejátszással. Az Erdélybe érkező Bocskait fejedelemlékként köszöntik, a csasz meg is erősíti, csak Rácz György áll ellen. Bocskai ismét gyilkosságra adott parancsot (ám Rákóczi „summa pietate” megoltalmazta a foglyot) és akár még Csáky István megmérgezésére is volt ideje. Két határozott állítás (Lippai esetében: „e medio tollendum constituit”; „dedit eius rei negocium”, Ráczenál: „eum a Boscaio e medio clam tolli iussum”) után azonban ez csak „rumore haud sane irritó”, noha az olvasó számára az előbbieket után kétségtelenül ’haud sane irritus’

Azt, hogy Bocskai szép alakú, bíborba öltöztetett infulás fogoly német fiúkat adat a töröknek ajándékba, iszonyodva említi meg Istvánffi is.¹⁰⁷

Istvánffi Bocskaija, a derék

Megemlékezik annak nemeslelkű cselekedetéről is.¹⁰⁸ Nem akarja utólag törökössé tenni: megörökíti, hogy 1601-ben Napragival együtt levélben gyözködte Báthory Zsigmondot, kerülje a török szövetséget. Felidézi, hogy Bocskai a felkelés során oszmán szövetségeseivel megegyezett, azok magyarok által tartott várat nem támadhatnak, stb. Az igazán fontosnak azonban a nagyvezírnél mondottak¹⁰⁹ minősítését tartom. Istvánffi szarkazmusaként szokás értelmezni a szultán által küldött koronát csak ajándékként elfogadó fejedelemről írt szavait („quod unicum in omni vita modestiae eius exemplum sit”, az 1622. évi kiadásban is zárójelben): ’ez az egyetlen példa mértékletességére egész életében’, fordítják. Pedig a „sit” legalábbis többféleképp értelmezhető, ha egyáltalán így igen. Az indicativusos környezetben

¹⁰⁶ Például 1598 kapcsán: „quem paucis etiam ante annis in Transsilvania affectati regni cupidine exarsisse et, quum id minime succederet, revocandi e Silesia Sigismundi auctorem extitisse docuimus” (XXXIII. 808–809.) a felkelés idején: „in superiori Pannonia dominatum affectando” (XXXIV. 833.)

¹⁰⁷ Ez olvasható többek között Forgách Ferenc, Szuhay és más praelatusok folyamodványában is, amelyben a februári egyezséget követően pápai nuncius kirendelését kéri V. Piustól (MOE XII., 36–40.).

¹⁰⁸ Például a Tokajt minden ehető elfogyasztása után feladni kényszerülő Reuber kapcsán: „Ruberum Cassoviam profectum Boscaius constantiae militaris nomine collaudatum, quo vellet, abire permisit.” (XXXIV. 828.)

¹⁰⁹ Függetlenül attól, hogy valójában mit mondott Bocskai, lásd TESZELSZKY 2006.

számomra a királyságért aggódó megkönnyebbült kommentárja: ez legyen bár egész életében mértékletessége egyetlen példája!

Hazugságok szövevénye

Az e látogatáson elhangzottak felidézése másképp is paradigmaticus. Mivel Bocskai 1598 előtti cselekedeteit megörökítette Isthvánffi, az olvasó tudja, hogy a fejedelem hazudott a nagyvezírnek azt állítva, nem tudta akadályozni unokaöccsét, Báthory Zsigmondot a töröktől való elszakadásban. Szerzőnk ebben az egészen nyilvánvaló esetben nem is közli saját véleményét,¹¹⁰ elég a nagyvezír válaszából érződő ironia: „Non sum nescius earum rerum, quae vel tum, vel postea in Transsilvania actae sunt.” (XXXIV 836.) Mehmet ezután az erdélyiek oszmán uralom alatti létének előnyeit emlegetve a kor egy igazságát mondja ki, amit pedig a németekről állít, az szinte az egész ország tapasztalata volt. A nagyvezír szavaiban megjelenik a germán magyarellenesség („quam genuino erga vos odio Germani ferantur”), a megsegítésre való képtelenség, az ország eközben történő pusztítása és az alkalmatlan hadvezetés: „hactenus abunde experti estis, quam vos ab illis defendi non possitis et potius sub inani defensionis spe acerrimum quotannis bellum in visceribus vestris instaurari et non, nisi cum excidio et ruina patriae vestrae infeliciter et improspere ab iis geri et administrari videatis.” A Historiaet az elejétől olvasó tudhatja, hogy e szavak tükrözik a szerző véleményét, a forrással való egybevetésük ezt meg is erősíti. Isthvánffi Bocatius beszámolóját sokáig még a szóhasználat is követte, ám annál Mehmed a német oltalomról csak röviden szólt: „qui satis abunde sint hactenus experti sub specie defensionis quotannis bellum Hungariae esse illatum”¹¹¹ A nagyvezírnek Bocatiusnál olvasható beszéde végéhez Isthvánffi hozzáteszi a német igát (Bocskai inkább akar Ahmed hatalmához menekülni, mint nyakát acerbissimo „Germanorum iugo submittere”), majd rátér a korona (Bocatius szerint később történt) átadására.

Aki lelkesen bólogat a nagyvezírnek a germánok kapcsán mondott szavait olvasva, mit tesz a pasa szövegének végére („est et fuit semper Turcarum genti fides, iustitia, pietas...”) érve? A magyar nemesi önhittség szentélyénél, a Rákos mezején történt találkozó a magyar történelemben ismétlődő helyzetet örökít meg: az ország pillanatnyilag leghatalmasabb politikusa, aki egy évtizede az oszmántól való elszakadást ellenzők meggyilkolásában tűnt ki, majd pedig megkötötte a prágai oszmánellenes szerződést, ma gátlástalanul hazudozva lakomázik a nagyvezír-

¹¹⁰ Mint tette azt például János török szövetségeseinek 1530. évi borzasztó pusztítását felidézve. A királynak az eseményekért Ferdinándot és a németeket felelőssé tevő mondatához Isthvánffi hozzáfűzte: „culpae suae calvam aut potius falsam praetextens excusationem”. XI. 173.

¹¹¹ APPARATUS HISTORICUS 2., f. 126^f. A szöveg megegyezik a Bél által kiadottal (Apparatus ad hist. Hung. Decad. I. mon. VII. 318. skk.).

rel. Felidéződik az országot megvédeni képtelen, viszont kifosztó tehetetlen államvezetés is, végül az oszmán birodalom nagyvezire tudatja, ő fogja védelmezni a magyarok szabadságait, népe pedig a becsület bajnoka.

A második bécsi egyezség – versio Isthvanffiana II.

A „germán iga” miatt is érdemes felidézni, miként ismerteti a történetíró a júniusi okiratot, amely szavai szerint „necessaria potius, quam honesta”¹¹² volt. Megszűnően a XXII. artikulus, amelyik a vármegyék egyetértése nélkül „irreperat”, mindenütt (egyszerűen „ubique” az érintetteknek az eredetiben található felsorolása helyett) szabad a religio. Az „absque tamen” folytatása is inkább rövidítés, mint módosítás: az eredeti „clerus, templa et ecclesiae Catholicorum intacta et libera permaneant”-ja nála „iura intacta et libera maneant” A második cikkelyt átugorva a nádorválasztással folytatja, az eredetire támaszkodó fogalmazása két helyen feltűnő. A bécsi cikkelyben nem található meg, hogy a császár a magyar ügyeket „exteris procul submotis” intézze, s eltérő a kormányzó kijelölésének oka is. Az eredeti udvariasan csak annyit mond, a felség a kereszténység ügyei miatt nem székelhet Magyarországon vagy a szomszédos helyeken, Istvánffi fogalmazása (folyamatosan Prágában marad és nem lehet mindig elébe járulni, „nec semper adiri potest”) az uralkodó ismert elmeállapotát inkább juttatja észbe, mint a kereszténység ügyeinek intézését. A korona hazai őrzésénél Istvánffi elhagyja a „post tempora pacatiora” kifejezést, említi a kamarák megszüntetését, valamint, hogy kincstárnok egyházi személy nem lehet. Itt aztán nagyot ugorva a 19. cikkellyel folytatja (a császár Magyarországot magyarok által kormányozza) és ismét leír egy, az eredetiben nem szereplő kifejezést: „exteris eliminatis” – ez felidézi a Bocskai említett meghívójába beletett „eictis exteris”-t. Ahhoz, hogy az idegenek eltávolításának gondolatát folytathassa, újabb hat cikkelyt ugrik át: a németeknek zálogosított várakat magyarok váltsák vissza, amazok pedig pénzüket felvévén távozzanak. Csakhogy az eredetiben a „Germanis” helyén „extraneis” található, az „excedant” pedig elő sem fordul.¹¹³

Tanulságos az is, ahogy Rudolf reakciójáról írt Istvánffi. Az uralkodó ezenéstelen lélekkel bármit elfogad, csak folytathassa a török elleni háborút („caesare quasvis conditiones aequo animo dissimulante, dummodo susceptum bellum adversus Turcas transmarinis sedicionibus et Persicis bellis fessos

¹¹² E minősítést még két alkalommal használta: a II. Ulászló által János herceggel kötött megállapodásra, illetve Zrinyivel mondatta a Ferdinánd által Szulejmánnal kötött fegyverszünetről.

¹¹³ Megemlíti még a kölcsönös feledést, valamint a számára kedves jezsuiták körüli nézeteltérést, aztán, eltérve az eredeti szövegtől, a török által adott koronával együtt Bocskai adományait is érvényteleníti („Donationes et coronae antiquentur.”). A Bocskai megelégitésére vonatkozó részből az átadott területeket említi, amelyeket Bocskai iure haereditario bír, örökös híján azonban mindezek a koronára háramlanak.

continuare et meliori successu administrare posset”). A következő mondatban aztán közli, Rudolf is engedelmesen egyetértett a törökkel való megegyezéssel („caesar quoque, ut tractari posset, obiter assenserat”), úgyhogy a két állítás kioltván egymást, az uralkodónak a bécsi egyezséghez való viszonyáról ennyi marad meg az olvasóban: „caesare dissimulante”¹¹⁴

Egy királpárti hazaszeretete, avagy Illésházi elátkozása

Istvánffinak az Illésházi-perben való részvételére itt nem térek ki.¹¹⁵ Történeti művében említést tett a protestáns főúr egykorú szlavóniai megítéléséről,¹¹⁶ megírta. Illésházi a maga javát is kereste a bécsi alkudozások során.¹¹⁷ Érdemesítette őt abban, hogy Érsekújvár nem a török kezére jutott – bár idézte Bastáék véleményét: csekély különbség, hogy az a barbároknak vagy a hajdúknak adatik-e meg, és megemlítette, hogy Illésházi utóbb ígérete ellenére vonakodott a várat visszaadni. A második bécsi egyezséget előkészítő tárgyalások idején is bízott a protestáns főúrnban: „az bocskay eleghitese feleolis hoztak valamit kit meeg nem tudunk bizonyial, de ha gonoz volna, Illieshazi fel nem vette volna az keowetsiget.”¹¹⁸

A hazáját féltő történetíró végül azonban a *Historia*ban elátkozza Illésházit, és épp az első bécsi egyezség újratárgyalása kapcsán. Ugyan maga is megírta, hogy Bocskaiék kassai gyűlése határozta el a tavaszi bécsi tárgyalásokat és – történetírói kötelességnek is eleget téve – megismertetett Illésházi mentetegetőzésével,¹¹⁹ ám szerinte a császárpárti magyarok, valamint a legtöbb elfogulatlan külföldi úgy értékelte, hogy Illésházi méltán büntetendő. Nemcsak játszik ugyanis a császárral és visszaél annak türelmével, hanem a haza vesztére tör a végzés újratárgyalásával, „ut religionis opprimendae studium tueatur, sub praetextu libertatis non Transsilvaniam duntaxat, sed omnem ultra Tibiscum regionem ab Ungariae regno avellere et homini Turcarum societate subnixo impioque addicere contendat,

¹¹⁴ A leplezést korábban II. Ulászló és Báthory Zsigmond kapcsán használta a szerző.

¹¹⁵ Lásd erről – Károlyi Árpád alapján – NAGY 2008, 1238–1242.

¹¹⁶ „ab hoc homine suspicaci et versatili susque deque haberentur” (XXXIV. 831.)

¹¹⁷ Ez egyrészt tény, másrészt természetes. Február 16-án például Szuhaival kapcsolatban, akit Bocskai oldalán sokan legkevesebb örökös száműzetéssel akartak sújtani, Rudolfnak megígérte, ha ő maga és felesége kárpótlást kapnak a birtokaik elfoglalásából származott károkért, „...laborabo, ut querela contra eum mota ex regnicolarum articulis omittatur.” (Idézi Károlyi, MOE XII, 473., 1. jegyzet.)

¹¹⁸ ODESCALCHI 1874, 59.

¹¹⁹ „imprimisque admoneri principem curavit, ne Forgacius, Nitriensis episcopus in tractatum admitteretur, quod nuperrimo quoque in colloquio multum sibi negotii facessisset iniecta etiam rebus inutili mora, deinde, ut rem transigere maturaret, ne quid expleto breviori induciarum tempore ab haidonibus vel barbaris detrimenti acciperetur, se quidem multum operae et laboris in re conficienda consumpsisse, nec tamen a refractariis et pertinacibus aliud obtinuisse, quam quod nunc attulisset.” (XXXIV. 841.)

quas nec Ferdinandus imperator, nec Maximilianus, successor et filius regi Iohanni aut postea eius filio unquam concedere voluissent, quasi ad libertatem et non magis perniciem et excidium afflicti et collabentis regni pertineret abrasa maiori parte truncatisque nobilissimis eius membris adeo in angustum coarctari et circumscribi, ut iam hostibus quidem ludibrio et contemptui habendum, civibus autem et sociis vicinis commiseratione et iustis lachrymis prosequendum exponeretur.” (XXXIV. 842.) Tény, hogy amit a katolicizmust féltő Istvánffi történeti távlatba helyezett, annak lényegét Bocskai halála után Illésházi is többször megfogalmazta.¹²⁰

Mivel Istvánffi tudta, művében – Illésházit is igazolva¹²¹ – megírta, hogy a második egyezmény idején Bocskainak hónapjai voltak csak hátra, lehetséges, hogy szavai e keserűségének nem a júniusi egyezség, hanem Rudolf szeptemberi, Erdélyt átengedő diplomája az oka. Méltóságából adódóan is ő állította ki az ez ellen tiltakozók (például Forgách püspök és a protestáns Thurzó György étekgó-mester) levelét Bécsben szeptember 26-án, amelyet a saját kezével írt.¹²² Annak, hogy végül mégis Illésházit kárhoztatta a területek elszakításáért,¹²³ oka lehetett csalódása a protestáns főúrral kapcsolatos, idézett májusi levelében megfogalmazott várakozásában, oka lehetett a szeptemberi diploma feletti elkeseredése, vagy éppenséggel Illésházi hatalmának erősödése.

¹²⁰ Így írt a Titkos Tanácsnak 1607. augusztus 30-án: „Demortuus Stephanus Bocskay totis viribus in eo laborabat, ut Hungariam sicuti Transylvaniam sub tutelam et defensionem Turcicam coniiiceret seipsumque principem vel regem Hungariae opera Turcica faceret... Depositum ego hoc fundamentum quantis curis et laboribus, maximo denique discrimine vitae meae irritum fecerim, constat id multis et consiliariis demortui Bocskay, quod ob hoc aliquoties mortem in faciem minatus est mihi Bocskay.” (KÁROLYI 1883, 25., 1. j.) Bővebben írt ugyanerről Kollonitsch Siegfriednek Trencsénből 1607. szeptember 3-án kelt levelében, lásd: ÖSTA HHSTA UA Misc. Fasc. 433. Konv. F. f. 1–2., papírfelzetes gyűrűspeccéttel.

¹²¹ Annak a területek átengedése mellett Bocskai közeli halálával való érveléséhez teszi hozzá: „Quod quidem minime a vero erat alienum” (XXXIV. 842.)

¹²² Szövegét közli Károlyi, MOE XII., 704–706.

¹²³ Illésházi 1606. június 13-án írta Bocskainak: „Errül én fölségednek Kassán is eleget szöllottam, hogy semminem lehetne veszedelmesb az szegény magyaroknak fölséged holt után, mint ha két szabad electio maradna közöttök.” (BOCSKAY, 282.) Utólag, december 9-én Trencsényből: „soha nem tetszett énnekem, most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot kétfelé szakasszuk, két birodalom alá és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük, az mint most vagy on. Mert az királyok meghalnak, de megmarad az ország!” (uo., 635) – ugyanaz a gondolat, mint Istvánffió, írja Károlyi (MOE XII., 364.) Még ugyane levélben: „Az magyarországi koronának és az posteritásnak semmit ártalmasabbat nem cselekedhet Fölséged, mint azt, hogy kétfelé szakasztja az országot. Meszszebbre és az jövendőre is nézzen Fölséged, ne csak az előttünk való kicsin haszonra...” (BOCSKAY, 282., idézi Károlyi, MOE XII., 394. is).

Bocskai temetése: sok rossz rövid szövegben is elfér

A heródesi gyermekgyilkosságok napján halt meg, közli Isthvánffi. Hogy ez egyike számos pár napos tévesztésének, vagy szándékos, az megállapíthatatlan. A kassai gyászszertertástól a gyulafehérvári temetésig hosszú az út, közben Isthvánffi sok rosszat el tud mondani. A kassai szertertás királyi pompájú volt, írja rosszallóan, két koronát is vittek a menetben, utánuk pedig a polgárháborúban jogtalanság révén felhalmozott hatalmas kincset – itt használja először a „bellum civile” kifejezést, legközelebb majd Basta halála kapcsán. A következő mondat részletesen értesít Kátay felkoncolásáról, az olvasó úgy érzi, mintha ezt halotti áldozatként ismertetné Isthvánffi, hogy aztán az összetett mondat nyolcadik tagmondatában igazolódjék is sejtése: „quasi ea hostia manes et scelera praemortui flagitiosissimi hominis expiarentur” Az ez utáni mondat tájékoztat a mérgezés vádjáról, a bűntárs Bocskai szeretője lett volna. Érezhető a propalatinusi jogérzékenység: „ut ille [Kátay] semper negare visus est, ita eius maleficii certis indiciiis convinci non potuit” Bocskai végrendeletéből a Homonnait fejedelemnek ajánló részt említi, hogy ennek kapcsán egyetlen mondatban elmondhassa: Rákóczi Zsigmondot akarata ellenére az erdélyiek fejedelmükké tették, Homonnai a hajdúkkal igyekezik a tartományt megszerezni, ám az erdélyiek megüzenték neki, hogy Bocskainak nem volt joga testálni a fejedelemséget, erővel is távol fogják őt tartani. Homonnai tehát, látván kudarcát, kirabolja a néhai fejedelmet, annak kincseiből körülbelül tizenhat szekeket hazavisz magával, még vert pénzhez is jutott így. Példáját, amennyire bírják, követik Bocskai egyéb főrangú hívei is. Rimai János, Péchi Simon és a többiek végül már a szertertáshoz is hiányos felszereltséggel érkeznek meg a fejedelemség központjába, ahol nővére mellé temetik a halottat. Isthvánffi búcsúzóul közli, állítólag („ferunt”)¹²⁴ további gonoszságokra vitte volna a hatalom édessége Bocskait, ha az élet el nem hagyta volna.

Egy öreg magyar humanista bosszúvágya

A harmincnégy könyv sokszáz lapján talán egyetlen olyan háborús esemény olvasható, amelyikben a sokat látott szerző elkeseredett bosszúvágya érződik és megtalálható benne az eddig mondottak majdnem minden eleme. Kies ausztriai és stájer területekre csaptak ki tatárok „hajdúk söpredékéből való magyarok vezetésével és

¹²⁴ Ennél jóval részletesebben tájékoztatott Bocskai történetírója, Szamosközy: „crudelis fama passim increbruerat Stephanum principem 24 e potiore nobilitate Transsilvanica ad caedem, dum viveret, nominatim destinasse idque ex eius secreto quopiam scripto liquere ac pro comperto haberi et, si ipse morte praeventus haec destinata exsequi non posset, ideo successorem Valentinum scripsisse, ut feralis eius caedis minister et exsecutor foret” stb. (SZAMOSKÖZY 30.) Bizonyos vádakat Bocskai ellen Mátyás főherceg is megfogalmazott, a halott fejedelem több tanácsosa válaszában mindegyiket cáfolta, levelük: MOE XII., 756–759. A velencei követ 1607 januárjában arról tájékoztatta a dogét, hogy hír szerint Bocskai a hajdúkat az egyezés ellen lázította (uo. 759–760.).

útmutatásával”, bamba csodálattal pillantották meg a távolból a csak hírből ismert Bécsset meg a város közepén álló magas tornyát. Visszatérőben is gyilkoltak, égettek, végül a táborban túladtak a rabokon. Amikor Szentgotthárdhoz közeledésük hírlett, a Ferdinánd herceg parancsára a hely élén álló Teuffenbach megretten, a már előzőleg aláaknázott igen szép templomot felrobbantja. A minden részében igen elegáns építmény egy pillanat alatt összeomlik. Amit a régi magyar királyok építettek meg, írja Isthvánffi, azt elpusztította végül ebben az istentelen szolgálóborúban („servili impioque bello”) egy elfajzott és félődcske ember, talán soha helyre nem állítják. „Az pedig, aki a helyet könnyen megvédelmezhetette volna, mivel a dúló tatárok és hajdúk semmi felszerelést nem vittek magukkal az ostromláshoz, biztos helyre menekült el, teljességgel méltón arra, hogy egyrészt a gyávaság, másrészt a híres templom elpusztítása címén otthagyják egy jó magas keresztre feltéve: szelek cibálják, madarak csipkedjék.”¹²⁵ – fejezi be.

Cicero örök

1604 őszére a döntően protestánsná lett királyságban a rendi sérelmek és a háborús pusztítások okozta elkeseredés vezetőt talált az oszmán birodalomra támaszkodó, egyre magasabbra tekintő, „magyarok Mózesévé” váló Bocskai István személyében, aki utóbb maga mellé tudta venni Illésházi Istvánt is. Isthvánffinak az előbbihez való viszonyát az Erdély igazgatásakor szerzett tapasztalata határozta meg, az utóbbihoz valót pedig az a tény, hogy a hamis ítéletlevél alján, amely megváltható halálbüntetést és – némi iróniával: sőt – birtokvesztést jelentett Illésházinak, az ő neve volt olvasható, függetlenül mindattól, amit a propalatinus a per alatt vagy után tett. Isthvánffi Miklós amennyire származása, hite, műveltsége, pályája, azaz életének ismert részei alapján feltételezhető¹²⁶ mindenképp elutasította volna hazai reformátusoknak, hódító mohamedánoknak és muszlimot, keresztényt egyaránt pusztító hajdúknak a királya ellenében bekövetkezett egymásra találását. Humanista történetíróként viszont az volt a dolga, hogy az események rendjét Hérodotos és Thukydides nyomán „altius repetendo” ismertetve beszámoljon az egymásra találás okairól is. Művében a külföld (meg latinul értő honfitársai) számára jó lelkiismerete tanácsára és hazaszeretetből, a haza veszedelmére figyelmeztetve írta meg, miként okozta Mátyás király halála után államunk bukását, majd

¹²⁵ Ipse vero, qui locum facile tueri potuisset, quandoquidem Tartari et haidones populabundi nihil apparatus ad expugnandum attulerant, in tutum profugit dignus omnino, qui tam supinae ignaviae, quam deleti celebris templi nomine in praealtam crucem sublatus ventis agitandus et volucris carpendus relinqueretur.” (XXXIV. 831.)

¹²⁶ Persze száz év múltán annak sem volt nagy a valószínűsége hogy Rákóczi táborában találni az egyik eperjesi vérbíró, Szent-Iványi Lászlót, az egyik, összeesküvéssel megvádolt áldozatot, Szirmai Istvánt pedig Bécsben.

szétszakítását egyebek között a disciplina militaris hanyatlása, a kötelesség elhanyagolása, az „ambicio” felerősödése, „divina” és „humana” összekeverése, miként pusztul a királyság, ki mit tesz azért, hogy Isten segítse megállítani a természetes ellenség, az oszmán előrenyomulását. Örömmel adta át az emlékezetnek a jó hírnevet, nem hallgatott a gyalázatokról – s közben olvasója elé tárta, mennyire sokrétű a sorsok változása (*vicissitudines*). A századfordulóhoz érve az osztársadalmi elégedetlenség elemeit megjelenítette, ám a szerkesztésből adódóan szétszórtan vagy egymással szembeállított vélemények részeként. Alkotása *lux veritatum*.¹²⁷ Az, hogy nem azonos erősségű(nek érzékeljük) a fényük(et), természetes.

KIADATLAN FORRÁSOK

APPARATUS HISTORICUS

Az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattára, Fol. Lat. 3606/1-3.

CODEX DIPLOMATICUS:

Az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattára, Fol. Lat. 2275.

MOL P 1314 MISSILES:

Magyar Országos Levéltár (Budapest); P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz

ÖSTA HHSTA

Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten; Comitalia: Fasc. 387., 388. 394.; Allgemeine Akten: Fasc. 123. Miscellanea: Fasc. 433.

¹²⁷ „Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis” (M. T. Cicero de oratore II, 9, 36.)

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

BENDA–KENÉZ 1972

BENDA Kálmán – KENÉZ Győző: *Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól*. Klny. a debreceni Déry Múzeum 1969–70. évi Évkönyvéből. Debrecen, 1972

BOCSKAY 1878

Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Második közlemény. Legnagyobb részben a köpcsényi levéltárban levő eredetiekről közli Szilágyi Sándor. *Történelmi Tár* 1878, 271–339.

CODEX DIPLOMATICUS PATRIUS

Codex diplomaticus patrius. Kiadják: NAGY Imre, PAUR Iván, RÁTH Károly, VÉGHÉLY Dezső. I–VIII. Győr, Budapest, 1865–1891. itt: IV

CHRONICI HUNGARICI COMPOSITIO

Chronici Hungarici compositio saeculi XIV in: *Scriptores rerum Hungaricarum* I–II. edendo praefuit E. SZENTPÉTERY Budapest, 1999² I. 464–465.

EOE

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699) Szerk. SZILÁGYI Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/B. I–XXI.) Budapest, 1875–1898.

FORGACH 1788

Francisci FORGACHII *rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*. Adiecit dissertationem historico-criticum Alexius HORÁNYI, Posonii et Cassoviae 1788.

HERNER 1987

HERNER János: Pázmány Péter és Istvánffy Mikós Historiájának kiadása. In: *Pázmány Péter emlékezete halálának 350. évfordulóján*. Szerk. LUKÁCS László és SZABÓ Ferenc. Róma, 1987.

ISTHVANFFI

Nicolai ISTHVANFFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri triginti quatuor*. Coloniae Agrippinae, MDCXXII

ISTVÁNFFI 1900

Etudes et commentaires sur le code de L'Escluse augmentés de quelque notices biographiques par le Dr Gy. ISTVÁNFFI de Csik-Madéfalva, Budapest, 1900

MOE

Magyar országgyűlési emlékek. Szerk. FRAKNÓI V., KÁROLYI Á., Budapest, 1874–1917. 1–12. k. (MHH III/A)

ODESCALCHI 1874

ODESCALCHI Artúr: Istvánffy Miklós alnádor levele gr. Draskovich Jánoshoz, Komáromból, 1606. május 25.kéről. *Századok* 1874. 58–59.

SZAMOSKÖZY 1889

SZAMOSKÖZY István történeti maradványai. Közli: SZILÁGYI Sándor. *Történelmi Tár*, 1889. 26–69.

ZRÍNYI 1985

ZRÍNYI Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. In: *Zrínyi Miklós prózai művei*. Négyesy László hagyatékából s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván et al. Budapest, ZRÍNYI, 1985. 179–205.

FELDOLGOZÁSOK

BARTONIEK 1975

BARTONIEK Emma: Istvánffy Miklós. In: Uő: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. MTA ITI, MTAK, Budapest, 1975, 339–403.

BENDA 1967

BENDA Kálmán: Istvánffy Miklós levele 1605-ből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1967, 187–190.

BENDA 1993

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, SZÁZADVÉG, 1993²

HOLUB 1959

HOLUB József: Istvánffy Miklós Historiája 1622-i kiadásának történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle* 1959. 281–283.

JENEI 1965

JENEI Ferenc: Az utolsó magyar humanista főpap: Napragi Demeter. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1965/2 137–151.

KÁROLYI 1879

KÁROLYI Árpád: *A Dobó–Balassa féle összeesküvés történetéhez 1569–1572*. Budapest, FRANKLIN, 1879.

KÁROLYI 1883

KÁROLYI Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest, 1883.

KERÉKGYÁRTÓ 1892

KERÉKGYÁRTÓ Árpád: Istvánffy Miklós Historiája ismertetése és bírálatáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1892, 324–340.

LARSSON 2006

Lars-Olof LARSSON: *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*. Stockholm, 2006².

NAGY 2004a

NAGY Gábor: Szapolyai István és János alakja Isthvánffy Historiaejában. In: *Studia Miskolcinenisia* 5. 2004, 195–214.

NAGY 2004b

NAGY Gábor: A váci püspök esete a személynökkel és a nádori helytartóval (Adalék a hosszú háború korának történetírásához). In: *Septuagesimo anno humanissime peracto. Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára.* Miskolc, 2004. *Publicationes Universitatis Miskolcensis sec. phil.*, tom. IX, fasc. 4., 151–170.

NAGY 2006

NAGY Gábor: Irrepserunt (Isthvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről). *Gesta* 2006. 1. sz. 84–90.

NAGY 2008

NAGY Gábor: „*Tu patriae, illa tuis vivet in historiis*” Előkészület egy új Isthvánffy Miklós életrajzhoz. *Századok* 2008/5. 1209–1248.

SINKOVITS 1985

SINKOVITS István: A tizenöt éves háború. Erdély sorsfordulatai. In: PACH Zs. P. (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686.* Magyarország története tíz kötetben III/1., Budapest, AKADÉMIAI, 1985, 653–707.

SZÉKELY 1962

SZÉKELY György: A XVI. századi Magyarország és Isthvánffy történetírása. In: *Isthvánffy Miklós: A magyarok történetéből.* Ford. JUHÁSZ László, a szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SZÉKELY György. Budapest, MAGYAR HELIKON, 1962. 7–34.

TESZELSZKY 2006

Kees TESZELSZKY: *A Bocskai-korona és koronázás mítosza.* CONFESSIO, 2006/3.

LUX VERITATUM

GÁBOR NAGY

This paper examines the circumstances and the events of the peace negotiations of Vienna in September 1606. Both on the Emperor's and Bocskai's part leading aristocrats participated at the conference. To understand their positions and points of view we can use Miklós Istvánffi's historical writing. In this work, Istvánffi emphasizes the noblemen's grievances: the vacancy of position of the palatine of Hungary, the numerous foreigners in high offices, and ravaging by foreign soldiers. Then he stresses the atrocities caused by Basta's German forces, which became one with the idea of a barbaric enemy, similarly to the Turks. In this case the nobles from Northern Hungary and Transylvania lined up with Bocskai. Although Istvánffi describes the incapable and desperate situation of Bocskai the politician and his nobles, he does not acquit them from disloyalty towards the Emperor.